

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ

П. В. Мороз, І. В. Мороз

**ДОСЛІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧНІВ
У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
В ОСНОВНІЙ ШКОЛІ**

методичний посібник

Київ
«КОНВІ ПРІНТ»
2018

УДК 373.5.016:94(100)](072)

*Рекомендовано до друку
вченою радою Інституту педагогіки НАПН України
(протокол № 8 від 25 вересня 2017 року)*

Рецензенти:

Булда А. А., доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри правознавства факультету політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Пузіков Д. О., кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач відділу інновацій та стратегій розвитку освіти Інституту педагогіки НАПН України

Давиденко І. І., вчитель історії вищої категорії Великоолександрівської загально-освітньої школи І-ІІІ ступенів Бориспільського району Київської області, старший вчитель.

Мороз П. В.

Дослідницька діяльність учнів у процесі навчання всесвітньої історії в основній школі : методичний посібник / П. В. Мороз, І. В. Мороз. — К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. — 96 с.

ISBN 978-617-7724-15-4

У методичному посібнику розглядаються питання організації дослідницької діяльності учнів основної школи з всесвітньої історії, зокрема розкриваються теоретичні засади та подаються практичні поради для вчителів.

В першому розділі посібника теоретично проаналізовано стан дослідження проблеми в науково-методичній літературі та розкрито методичні засади організації дослідницької діяльності в процесі навчання історії в основній школі. Важливим моментом для вчителів-практиків є те, що в роботі детально розкривається роль вчителя в умовах дослідницького навчання, а теоретичні положення обґрунтовуються результатами експерименту.

У другому розділі посібника розкривається компетентнісно-діяльнісний підхід до побудови дослідницьких завдань з історії та на конкретному матеріалі розкривається методика роботи з різноманітними історичними джерелами в умовах дослідницького навчання; надаються необхідні поради для вчителів щодо формування дослідницької та предметної історичної компетентностей учнів.

Упровадження методичного посібника сприятиме ефективній організації дослідницької діяльності учнів основної школи у процесі навчання всесвітньої історії.

Для вчителів історії закладів загальної середньої освіти України, а також для фахівців, які цікавляться новими технологіями в освіті, студентів педагогічних вузів.

УДК 373.5.016:94(100)](072)

ISBN 978-617-7724-15-4

© Інститут педагогіки НАПН України, 2018
© Мороз П. В., Мороз І. В., 2018
© КОНВІ ПРІНТ, 2018

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ I.	
МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАВЧАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ В ОСНОВНІЙ ШКОЛІ	
Стан використання дослідницької діяльності в практиці навчання історії в основній школі	6
Основні поняття та терміни	8
Що є основою дослідницької діяльності?	10
Що розуміють під «дослідницькою діяльністю» та «дослідницьким навчанням» вчителі та науковці?	11
Роль вчителя в умовах дослідницького навчання	13
В чому особливості навчального дослідження?	15
Дослідницька компетентність учня в системі навчання всесвітньої історії в основній школі	17
Розділ II.	
МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ	
Компетентнісно-діяльнісний підхід до побудови дослідницьких завдань з історії	23
В чому важливість вміння бачити проблеми?	26
Як розвивати в учнів вміння висувати гіпотези?	30
Чому важливо розвивати вміння задавати питання?	32
Які завдання сприяють розвитку в учнів вміння давати визначенням поняттям?	34
В чому полягають особливості роботи з історичними джерелами в умовах дослідницького навчання?	37
Методика використання речових історичних джерел в дослідницькій діяльності учнів	39
Особливості роботи з історичними документами в умовах дослідницького навчання	41

Проблема інтерпретації в історії та розвиток критичного мислення учнів.....	48
Розвиток вміння роботи з творами художньої літератури як з історичним джерелом.....	50
Формування вміння досліджувати візуальні джерела інформації.....	52
Історичні карти як об'єкт учнівського дослідження.....	62
Розвиток вміння досліджувати фотодокументи.....	64
Формування вміння працювати з карикатурою як самостійним історичним джерелом.....	67
Реклама як історичне джерело та засіб формування історичної компетентності.....	74
Методика роботи з статистичними матеріалами в умовах дослідницького навчання.....	83
ВИСНОВКИ	90
ДОДАТОК	92

ВСТУП

Стрімкий розвиток високих технологій, шалений потік різноманітної інформації поставили на порядок денний професійну мобільність — людина протягом життя змушена підвищувати кваліфікацію, освоювати нові технології, професії, а часом, змінювати сферу зайнятості. За експертними оцінками, найбільш успішними на ринку праці в найближчій перспективі будуть фахівці, які вміють навчатися впродовж життя, критично мислити, швидко і ґрунтовно аналізувати проблемну ситуацію, самостійно приймати відповідальні рішення та прогнозувати їх наслідки; працювати в команді, спілкуватися в багатокультурному середовищі та володіти іншими сучасними вміннями [1; 2].

В доповіді міжнародної комісії ЮНЕСКО з освіти для XXI століття «Освіта: прихований скарб» наголошується, що освіта має відігравати вирішальну роль в справі розвитку особистості протягом всього життя, а також розвитку всього суспільства. Рекомендації ЮНЕСКО щодо нової концепції освіти спрямовані, передусім, на те, щоб створити кожній людині умови для формування та розвитку свого творчого потенціалу, для розв'язання чотирьох основних завдань: як «навчитися пізнавати», «навчитися діяти», «навчитися жити разом, навчитися жити з іншими» і просто — «навчитися жити» [3]. Це означає, що школа має орієнтуватися на використання таких педагогічних технологій та методик за допомогою яких не просто поповнювалися б знання учнів з навчального предмета, а й розвивалися такі якості учня, як пізнавальна активність, самостійність, критичне мислення, вміння творчо виконувати поставлені завдання.

Як показує практика, ефективне навчання можливе лише за умови, якщо учень у процесі навчальної діяльності і життєвої практики використовує знання, здобуті ним самостійно. Такі знання глибше запам'ятовуються, свідомо застосовуються, а стимулом їх поповнення слугує внутрішня мотивація школяра. Отже, необхідно учнів включати в діяльність, яка потребує аналізу, порівняння, оціночних суджень, генерування ідей, висування гіпотез та співробітництва. Одним з ефективних способів досягнення цієї мети є організація дослідницької діяльності в процесі навчання.

Нині дослідницька поведінка розглядається вже як стиль життя кожної сучасної людини, а не лише тих хто займається науковими розробками. Потреба досліджувати навколишній світ — це одна із найбільш цінних та ефективних особливостей психіки людини, яка забезпечує умови її адаптації до зовнішнього середовища, задоволення творчих, духовних та емоційних потреб. Тому сучасна шкільна історична освіта має орієнтуватися на спеціально організоване навчання дітей вмінням та навичкам дослідницького пошуку.

Залучення школярів до дослідницької діяльності дозволяє з успіхом вирішувати багато освітніх проблем — зокрема, пов'язані з індивідуальним підходом, рівневою диференціацією, створенням позитивної навчальної мотивації, професійною орієнтацією. Більш того, дослідницька діяльність зміцнює позитивну самооцінку, підвищує рівень домагань, породжує впевненість у собі і почуття задоволення від досягнутих успіхів [1].

Незважаючи на те, що загальнотеоретичні положення щодо дослідницького навчання розроблені у педагогічній науці досить ґрунтовно, нерозв'язаними залишаються питання концептуальних засад організації дослідницької діяльності в процесі навчання всесвітньої історії в основній школі; представлення компонентів дослідницької діяльності на уроках історії, підручниках та інших засобах навчання тощо. Нерозробленість даних проблем спонукала нас до написання даного методичного посібника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мороз П. В. Дослідницька діяльність учнів в процесі навчання історії України: методичний посібник / Петро Володимирович Мороз — К.: Педагогічна думка, 2012.— 128 с.
2. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczerpcziya.html> — [Дата звернення 17 серпня 2017 року].
3. Образование: сокрытое сокровище (Learning: TheTreasureWithin): Основные положения Доклада Международной комиссии по образованию для XXI века / Дж. Делор та ін.— Електронний ресурс: режим доступу <http://www.ifap.ru/library/book201.pdf> — [Дата звернення 17 серпня 2017 року].

РОЗДІЛ І

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАВЧАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ В ОСНОВНІЙ ШКОЛІ

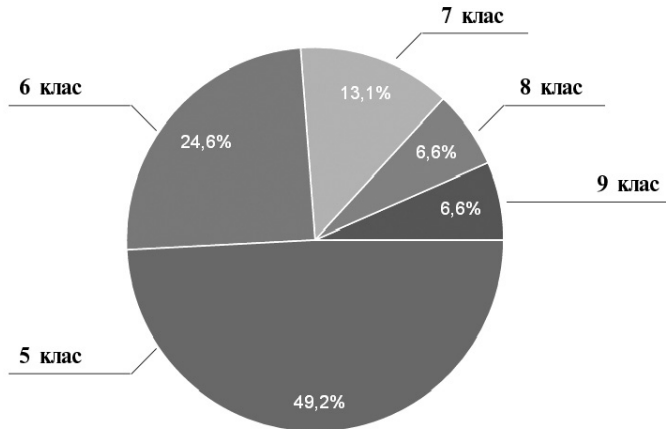
Стан використання дослідницької діяльності в практиці навчання історії в основній школі

Для нашого дослідження були вкрай корисними результати опитування вчителів загальноосвітніх навчальних закладів (січень—квітень 2017 року), яке було проведено нами з метою виявлення стану використання дослідницької діяльності в процесі навчання історії, з'ясування ставлення вчителів щодо місця та ролі дослідницької діяльності в навчальному процесі. Загальна кількість опитуваних становила 147 вчителів історії (105 з яких взяло участь через мережу інтернет) з різних областей України.

Результати проведеного нами анкетування свідчать, що переважна більшість опитаних вчителів історії (93,4%) позитивно ставляться до дослідницької діяльності в процесі навчання всесвітньої історії в основній школі. Відповідаючи на запитання «Як ви вважаєте, чому потрібно розвивати дослідницькі здібності учнів? (виберіть декілька варіантів)» педагоги зазначали, що впровадження дослідницької діяльності у навчальний процес:

- сприяє створенню позитивної мотивації учнів до навчання — 84%;
- забезпечує умови для повноцінного формування знань, умінь і навичок, передбачених освітніми стандартами та навчальною програмою з історії — 75%;
- стимулює вироблення навичок здобувати знання шляхом самостійного аналізу конкретного історичного факту чи явища — 75%;
- спонукає учнів до створення оригінального навчально-значущого продукту — 68%;
- дозволяє формувати активну, творчу особистість, яка здатна буде реалізувати себе у суспільному і особистому житті — 42%;
- розвиває критичне мислення учнів — 34%.

На питання «З якого класу, на ваш погляд, потрібно починати розвивати дослідницькі здібності учнів з історії?» 49,2% опитаних вчителів історії відповіли що це потрібно робити з 5 класу, 24,6% — з 6 класу, 13,1% — з 7 класу, 6,6% — з 8, та 6,6% — з 9 класу.

Втім, лише 63% респондентів дали відповідь, що вони активно використовують дослідницьку діяльність в навчальному процесі, 25% — час від часу, а 12% вкрай рідко.

На запитання «Які з перерахованих компонентів дослідницьких умінь Ви намагаєтесь розвивати у своїх учнів (виберіть декілька варіантів)» відповіді вчителів історії розподілилися таким чином:

- працювати з історичними документами різного типу — 82,3%;
- відстоювати свою точку зору, пояснювати, полемізувати — 82,3%;
- здобувати інформацію із різних джерел одночасно та порівнювати історичні факти — 79%;
- аналізувати історичний матеріал, виділяти головне в навчальному матеріалі — 75,8%;
- продукувати ідеї, висувати гіпотези в умовах проблемної ситуації — 66,1%;
- обґрунтовувати, систематизувати, класифікувати — 61,3%;
- проявляти незалежність судження, нестандартність мислення — 56,5%;
- самостійно знаходити проблему в історичному матеріалі — 46,8%;
- бачити протиріччя, переносити знання і вміння в нову ситуацію — 38,7%;
- передавати здобуту теоретичну інформацію іншим в доступній формі — 30,6%.

Як видно з результатів, більшу увагу вчителі присвячують роботі з історичними джерелами, документами, дискусійним моментам (зокрема, полемізувати), аналізу історичного матеріалу. Втім, недостатню увагу приділяють вмінням знаходити проблеми в історичному матеріалі (а це першооснова дослідницької діяльності, саме з цього починається власне дослідження), продукувати ідеї, висувати гіпотези в умовах проблемної ситуації, бачити протиріччя, переносити знання і вміння в нову ситуацію, проявляти незалежність судження, нестандартність мислення, передавати здобуту теоретичну інформацію іншим в доступній формі. Це, на нашу думку, вносить дисбаланс в повноцінну організацію дослідницької діяльності в процесі навчання історії в основній школі, адже саме в цих компонентах дослідницьких умінь полягає практичний бік дослідницької діяльності. Такий результат опитування вчителів пояснюється тим, що в методиці викладання історії недостатньо уваги приділено формуванню вказаних компонентів дослідницьких умінь. Відповідно у своєму посібнику ми спробуємо ґрунтовно розкрити методику формування цих умінь через спеціально розроблені тренінгові завдання.

На запитання «Які види дослідницьких робіт найбільше подобається Вашим учням (необхідне вибрати)», були отримані наступні результати:

- практичні заняття з історії, які містять елементи проблемного пошуку — 80,6%;
- участь у дискусії — 66,1%;
- завдання дослідницького характеру на уроках історії — 56,6%;
- аналіз історичних джерел, порівняння їх між собою, висловлення своєї точки зору — 51,6%;
- навчальні дослідницькі проекти — 51,6%;
- визначення можливих альтернативних ситуацій історичного розвитку за джерелами — 40,3%;
- участь у конкурсах, олімпіадах — 38,7%;
- участь у роботі предметних наукових гуртків — 32,3%;
- генерування ідей — 27,4%;
- робота в гуртках і секціях наукових відділень Малої академії наук України — 27,4%.

Отже, можна констатувати, що вподобання учнів лежать в основному в площині урочної діяльності, а саме — практичні заняття, які вперше були передбачені навчальною програмою з історії 2012 року, дискусії та завдання дослідницького характеру. Незважаючи на те, що вчителі більшу увагу вчителі присвячують роботі з історичними джерелами (82,3% опитаних вчителів), відсоток учнів, яким це подобається значно менший — 51,6%. Це можна пояснити тим, що вчителі часто залучають в навчальний процес однотипові історичні джерела — насамперед писемні. На наш погляд, і як показує практика, в навчальний процес мають залучатися історичні джерела різних типів. В другому розділі посібника ми приділимо особливу увагу методиці формування вміння роботи учнів з історичними джерелами різних типів.

Таким чином, результати анкетування дозволяють нам стверджувати, що переважна більшість вчителів розуміють актуальність організації дослідницької діяльності в процесі навчання всесвітньої історії в основній школі, втім неготовність значної кількості педагогів до цієї діяльності пояснюється відсутністю чітко структурованої методики такої роботи.

Основні поняття та терміни

Однією з важливих методологічних вимог до будь-якої теорії є чітке визначення об'єкта реальної дійсності, що вивчається цією теорією. Зупинимось, насамперед, на таких істотних для нашої роботи поняттях, як «діяльність», «дослідницька діяльність», «дослідницьке навчання».

Для з'ясування змісту вищезазначених понять доцільно розглянути окремо поняття «навчання», «діяльність» і «дослідження» і на основі їх аналізу синтезувати інтегральне поняття дослідницької діяльності.

Обміркуймо проблему!

Що означає поняття «навчання»? Проблема полягає в тому, що учасники навчального процесу часто-густо по-різному розуміють сенс навчання. Отже, що слід розуміти під словом «навчатися»? На таке, з першого погляду просте запитання, яке ми запропонували вчителям та учням, чимало з них (57% учнів та 18,5% опитаних вчителів) відповіли, що навчатися в школі — це отримувати і опрацьовувати нову інформацію з певного предмета. Та чи це так? Адже будь-яка пошукова машина, наприклад «Google», щомиті отримує величезні обсяги нової інформації і опрацьовує її з надзвичайно великою швидкістю. Але чи можемо ми сказати, що в цьому випадку пошукова машина вчиться? Безперечно, що — ні. Можливо, навчатися, це означає ставати більш компетентним чи «соціально успішним»? То що ж означає поняття «навчання»?

Підручники та посібники з педагогіки, педагогічні словники та енциклопедії містять різні визначення поняття «навчання». На наш погляд, не варто шукати в них більш чи

менш вдалого визначення, просто зауважимо, що різні дослідники в центр уваги ставлять різні аспекти процесу навчання, різні його сторони, вважаючи їх визначальними. Проте всі одностайні в тому, що навчання — це *планомірна, організована, спільна і двостороння діяльність* учителя й учнів (*зверніть увагу!!!* — це не просто сума двох діяльностей, це їх органічна єдність). Тобто навчання це не процес передавання готових знань від вчителя до учня, а їх спільна *діяльність*, яка *спрямована на свідоме, міцне і глибоке опанування учнями системи знань, навичок і вмій, процес, під час якого набувається загальна освіта, формується і розвивається особистість учня, його світогляд, засвоюється досвід людства і професійної діяльності* [46]. Діяльність учнів називають учінням, а діяльність учителя — викладанням [19].

І. Підласий вважає, що в сучасній дидактичній системі сутність навчання не зводиться до передавання готових знань, чи самостійного подолання труднощів, чи особистісних відкриттів, а відрізняється розумним поєднанням педагогічного управління з особистою ініціативою і самостійністю, активністю школярів. Як зазначає науковець, сучасна дидактика прагне до розумного раціоналізму. Її кредо і головна мета — виводити учнів на певний рівень навчання мінімальними затратами часу, сил та засобів [40].

На думку В. Давидова, учіння слід розглядати як діяльність, що орієнтована не на одержання матеріальних або соціальних переваг, а безпосередньо на зміну учнів, їхній саморозвиток, формування пізнавальних інтересів. Як зазначає науковець, основним змістом учіння, який підлягає засвоєнню учнем в межах цілеспрямованої навчальної діяльності, є загальні способи дій з розв'язання завдань. Щодо структури учіння вчений виокремлює такі елементи:

- навчально-пізнавальний мотив, який є мотивом власного зростання й розвитку, що конкретизується в усвідомленні необхідності здобути узагальнені способи дій;
- навчальні завдання, розв'язування яких визначає цілісний акт учіння як цілеспрямованої навчальної діяльності; навчальні завдання містять мету, яка постає перед учнями у формі проблемного завдання, що сприяє створенню проблемної ситуації, розв'язуючи яку, учень оволодіває знаннями, навичками й вміннями [7].

На нашу думку, освітній процес слід інтерпретувати як процес освоєння учнями різних видів діяльності. В даному випадку, діяльність — більш широке поняття, ніж просте засвоєння знань, оскільки, крім знань, умінь і навичок, передбачає мотиваційний, оцінний та інші аспекти навчання [20].

Зверніть увагу!

Структура діяльності включає у себе: мету, засоби й результат, вона має свій процес і цикл виконання — від початку до завершення відповідно до обраного завдання. Саме в результаті діяльності формується напрям думок, способи, стиль самостійних дій особистості, закладаються основи і якості її поведінки в соціокультурному просторі. До основних видів діяльності, що розвивають особистість відносять гру, працю, пізнання, спілкування, мову, творчість.

У педагогічній науці немає неоднозначного тлумачення змісту і структури діяльності учня в процесі навчання. Різноманітні аспекти діяльнісного підходу до навчання в загальноосвітніх навчальних закладах були предметом досліджень багатьох психологів і педагогів, зокрема Л. Виготського, В. Давидова, О. Поддьякова, С. Рубінштейна, Г. Шедровицького та ін. На основі аналізу наукової літератури [4, 8, 22, 28, 30, 35, 45] можна зробити такі висновки:

- навчальна діяльність — це вмотивований процес використання учнем тих чи інших засобів для досягнення власної чи зовнішньо поставленої навчальної мети чи конкретного навчального завдання;

- процес навчальної діяльності починається з постановки навчальної мети чи навчального завдання (задачі), наступний етап — це конкретизація завдання та накреслення плану, схеми дій, які варто виконати, задля його виконання; після чого учень самостійно чи за допомогою вчителя переходить до конкретних дій, використовує при цьому певні засоби та прийоми, порівнює хід та результати власної навчальної діяльності з поставленою метою (завданням), вносить корективи у свою подальшу навчальну діяльність;
- у процесі навчальної діяльності учнів їх здібності не лише проявляються, але в ній вони виявляються і розвиваються; відбувається розвиток, формування особистості учня завдяки усвідомленому, цілеспрямованому присвоєнню ним суспільного досвіду в різних видах і формах діяльності;
- під час організації певного виду навчальної діяльності учнів формуються відповідні цьому виду компетентності та риси особистості.

Таким чином, діяльнісний підхід до навчання вимагає певної форми організації процесу навчання, відбору відповідного навчального змісту, різноманітних способів роботи та їх послідовності, спеціальної підготовки вчителя, сучасних засобів навчання.

Дослідницький діяльності, як одному із видів діяльності, притаманні всі зазначені характеристики. Утім, вона вирізняється з-поміж інших видів діяльності певними особливостями, а саме: творчим характером та самостійністю проведення власного навчального дослідження. Під дослідженням розуміють вид пізнавальної діяльності, що спрямований на здобуття нових (або суб'єктивно нових) знань, отримання нової інформації, на вивчення визначених проблем на основі спеціальних стандартизованих методів (експеримент, спостереження) [25; 39].

Етимологічний аналіз слова «дослідження», який навів в своєму дослідженні С. Омельчук [28], дає підстави зробити висновок про те, що під цим типом діяльності мається на увазі добути щось «зі сліду», «відшукувати по слідах» тобто відновити певний порядок речей за непрямими ознаками, відображеннями загального закону у конкретних, випадкових предметах. Це, на думку О. Леонтовича [16], є принциповою особливістю організації мислення у процесі дослідження, з яким нерозривно пов'язаний розвиток спостережливості, уваги, аналітичних навичок, на відміну, наприклад, від проектного типу організації мислення, коли ставиться завдання розв'язання «прямої задачі» — за заданими початковими умовами здійснити низку розумових операцій і дій, спрямованих на конкретні результати.

Зверніть увагу!

Джерело дослідження як виду діяльності — у властивому людській природі прагненні до пізнання. Нині дослідження, як тип діяльності, втрачає свою виняткову приналежність до наукової галузі.

Що є основою дослідницької діяльності?

Визначення специфіки поняття «дослідницька діяльність» логічно почати з короткого розгляду її основи — дослідницької поведінки. О. Поддяков розглядає дослідницьку поведінку як одну з фундаментальних форм взаємодії живих істот з реальним світом, спрямовану на його пізнання, та як сутнісну характеристику діяльності людини [30]. На його думку, дослідницька поведінка пов'язана з логічним мисленням, практичним і соціальним інтелектом, творчими здібностями. Розглядаючи фактори, що «запускають» дослідницьку поведінку, О. Поддяков виділяє новизну об'єкта чи явища; його складність; інформаційний конфлікт (протириччя в інформації) [30].

О. Савенков характеризує дослідницьку поведінку як вид поведінки, що вибудований на базі пошукової активності й спрямований на вивчення нестандартного об'єкту або вирішення нетипової (проблемної) ситуації. У зв'язку з цим він виокремлює уміння, що складають підгрунтя дослідницької поведінки: уміння бачити проблеми, ставити запитання, висувати гіпотези, давати визначення поняттям, класифікувати, спостерігати, проводити експерименти, робити висновки та умовиводи, структурувати матеріал, доводити та захищати ідеї [36, с. 62].

Таким чином, дослідницьку поведінку можна розглядати як реакцію на ситуацію невизначеності (в навчальному процесі це може бути відсутність прямої відповіді на певне питання). Такий тип поведінки актуалізується, коли традиційна, стереотипна поведінка не дає бажаного ефекту. Ситуації невизначеності (проблемні ситуації) справді стимулюють прояви дослідницької поведінки, але основною її причиною є глибинна, внутрішня, біологічна за своєю природою, потреба психіки [36].

Зверніть увагу!

У ході численних експериментів, спрямованих на вивчення особливостей дослідницької поведінки людини, було доведено, що таку поведінку варто розглядати як невід'ємний прояв життєвої активності людини [36].

Важливу роль в дослідницькому пошуку відіграють емоції, які в даному випадку виступають індикатором наявності потреб і ступеня їх задоволення. Як зазначають дослідники, прояви допитливості тісно пов'язані з дією центру позитивних емоцій, адже, як показують спостереження, обдаровані діти зазвичай одержують задоволення від розумової напруги подібно до психомоторно обдарованих спортсменів, які одержують задоволення від підвищених фізичних навантажень [16].

Отже, фундаментальною основою дослідницької поведінки людини є психічна потреба в пошуковій (дослідницькій) активності. Вона виступає як мотив — двигун, який запускає і примушує працювати механізм дослідницької поведінки. Дослідницька активність, на думку, О. Поддякова — це «творче ставлення особистості до світу, яке виражається в мотиваційній готовності та інтелектуальній здатності до пізнання реальності шляхом практичної взаємодії з нею, до самостійної постановки різноманітних дослідницьких цілей, до винайдення нових способів і засобів їх досягнення, до отримання різноманітних, в тому числі несподіваних, непрогнозованих результатів дослідження та їх використання для подальшого пізнання» [30].

Що розуміють під «дослідницькою діяльністю» та «дослідницьким навчанням» вчителі та науковці?

Щодо визначення поняття «дослідницька діяльність», то зазначимо, що з точки зору психології (О. Леонтович, О. Поддяков, О. Савенков, Г. Щедровицький) — це особливий вид інтелектуально творчої діяльності, що є результатом функціонування механізму пошукової активності і будується на базі дослідницької поведінки [16; 30; 36; 45].

Зверніть увагу!

Якщо пошукова (дослідницька) активність визначається лише наявністю самого факту пошуку в умовах невизначеної ситуації, а дослідницька поведінка описує переважно зовнішній контекст функціонування суб'єкта в цій ситуації, то дослідницька діяльність характеризує саму структуру цього функціонування. Вона логічно включає в себе мотивуючі чинники дослідницької поведінки та механізми її здійснення.

Дослідницька діяльність не вичерпується наявністю факту пошукової активності, вона передбачає також аналіз одержуваних результатів (у цьому випадку ми маємо на увазі акт аналітичного мислення: аналіз, синтез, класифікація тощо), і оцінку на їх основі розвитку ситуації, і прогнозування (побудова гіпотез) відповідно до подальшого її еволюціонування, а також моделювання своїх майбутніх, передбачуваних дій [22, с. 40].

Під час анкетування нами було запропоновано вчителям історії відповісти на запитання: «Як ви вважаєте, що таке дослідницька діяльність учнів?». Аналіз анкет показує, що для трактування поняття «дослідницька діяльність» педагоги найчастіше обирали такі дефініції-основи: *навчання, процес; активність, самостійність, мотивація, діяльність, навчально-пошукова діяльність, діяльність учнів у співпраці з учителем*. Таким чином, можна констатувати, що педагоги, розкриваючи *сутність поняття «дослідницька діяльність»*, акцентують увагу, насамперед, на активній і самостійній пошуковій діяльності учня. Також у відповідях вчителів наголошується на тому, що дослідницька діяльність це творча співпраця педагога з учнями з вирішення певної навчальної проблеми, при цьому роль вчителя зводиться до консультування та організації такої діяльності. Деякі вчителі звертають на вмотивованість навчання і вважають, що дослідницька діяльність (з боку вчителя) — це нові шляхи мотивації (зацікавлення) учнів до навчання історії, спонукування їх до творчої діяльності (повні відповіді вчителів можна переглянути в додатках).

Втім, як свідчать результати анкетування, не всі педагоги розуміють сутність дослідницької діяльності і зазначають, що дослідницька діяльність це:

- «це, коли дитина спостерігає якесь історичне явище та описує і аналізує його;
- теоретично — учень досліджує проблему, яка йому цікава. Практично — вчитель підшукує тему цікаву учневі і вдвох вони збирають інформацію та оформляють належним чином;
- удосконалення вмінь і навичок учнів, пошук істини, закріплення знань».

Зазначимо, що у психолого-педагогічній літературі визначення поняття «дослідницька діяльність» не є єдиним. З огляду на це вважаємо за потрібне на сторінках посібника обміркувати різні трактування цього виду діяльності і зупинитися на тому, яке найбільше відповідає досліджуваній проблемі (див. табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Автори визначення	Визначення поняття «дослідницька діяльність»	Джерело
О. Марченко	Дослідницька діяльність — творчий процес взаємодії двох суб'єктів (учителя й учнів) з метою пошуку відповіді на невідоме, у ході якого між ними відбувається трансляція культурних цінностей і, як результат, формується світогляд. Учитель у такому разі виступає як організатор умов для дослідницької діяльності, що стають поштовхом до формування в учня внутрішньої мотивації розв'язувати будь-яку наукову чи життєву проблему з творчої, дослідницької позиції.	[20]
С. Серова, Н. Фоміна	Дослідницька діяльність — це «пізнавальна діяльність, спрямована на вироблення нових знань про об'єкти і процеси, поглиблення вже накопичених знань з предмета, реалізацію власних бажань і можливостей, задоволення інтересів, розкриття задатків та здібностей кожної дитини. Ця діяльність передбачає отримання кожним її учасником конкретного результату у вигляді сукупності знань і вмінь...».	[37]

Т. Мієр	Навчально-дослідницька діяльність школярів — це вид навчальної діяльності, яка здійснюється в урочний і позаурочний час як процес відкриття учнем суб'єктивно нових знань і способів дій на основі пізнавальної самостійності та взаємодії з іншими.	[21]
О. Міхно	Дослідницька діяльність учнів — процес спільної роботи учня й педагога з метою виявлення сутності досліджуваних явищ і процесів. Метою такої взаємодії є створення умов для розвитку творчої особистості, її самовизначення й самореалізації.	[22]
О. Леонтович	«Дослідницька діяльність учнів — це освітня технологія, що використовує як головний засіб навчальне дослідження. Дослідницька діяльність передбачає виконання учнями навчальних дослідницьких завдань із завчасно невідомим рішенням, які спрямовані на створення уявлень про об'єкт або явище навколишнього світу під керівництвом спеціаліста — керівника дослідницької роботи».	[16]

На основі аналізу праць з проблематики та особливостей навчального процесу з історії, вважаємо, що *дослідницька діяльність* — це вид навчальної діяльності, який ґрунтується на певній самостійності учнів у розв'язанні творчого (дослідницького) завдання із завчасно невідомим рішенням і спрямований на відкриття учнем суб'єктивно нових знань і способів дій.

Зверніть увагу!

Результатом дослідницької діяльності може виступати «1) нова інформація про об'єкти дослідження (прямий продукт); 2) нова інформація про інші об'єкти й про інші властивості досліджуваного об'єкта, які не були предметом дослідження; 3) набуття знань про саму дослідницьку діяльність та практичний досвід її здійснення; 4) пізнавальний та особистісний розвиток дослідника (формування особистісних психічних утворень)» [30, с. 67].

Крім поняття «дослідницька діяльність» в науковій літературі зустрічається таке поняття як «дослідницьке навчання». На основі проведеного аналізу літератури [16; 18; 25; 27; 36], ми вважаємо, що дослідницьке навчання — це освітня технологія, що використовує навчальне дослідження (або його елементи на первинному етапі) як головний засіб досягнення освітнього результату. Основною дидактичною одиницею в процесі дослідницького навчання є навчальне дослідницьке завдання з наперед невідомим рішенням. Пошук відповіді на це завдання в основній школі зазвичай учень здійснює під керівництвом вчителя з поетапним збільшенням частки самостійної роботи. До основних характеристик дослідницького навчання історії ми відносимо: 1) виділення в навчальному історичному матеріалі проблеми, яка може передбачати неоднозначність у її розв'язанні (для підручників — це насамперед проблемна подача матеріалу); 2) набуття учнями вмій формулювати припущення, гіпотези через систему спеціально розроблених завдань; 3) розвиток навичок роботи учнів з різноманітними джерелами інформації та їх аналізу; 4) формування умінь і навичок самоосвіти, тобто способів активної пізнавальної діяльності школярів; 5) розвиток в учнів здатності займати дослідницьку позицію, застосувати елементи дослідницької діяльності; 6) формування вміння презентувати результати дослідницького пошуку [16; 18; 25; 27; 36].

Роль вчителя в умовах дослідницького навчання

Роль учителя в умовах дослідницького навчання історії полягає не лише в передаванні готових знань, умінь та навичок учням, а в організації відповідного освітнього середовища. В першу чергу, педагог має створити умови, що сприяють активізації дослідницької діяльності учнів, серед яких ми виділяємо такі:

- доброзичлива атмосфера в колективі, насамперед це вияв толерантності (прийняття вчителем різних ставлень (міркувань) учнів до визначеної проблеми та їхніх думок, повага до співрозмовника);
- поєднання індивідуальних і колективних форм навчання;
- ознайомлення учнів з раціональними прийомами пізнавальної діяльності;
- формування внутрішніх стимулів до навчання, самоосвіти;
- врахування індивідуальних психічних особливостей учнів;
- спрямування взаємодії на усунення психічних бар'єрів між учасниками діяльності.

Вчитель в умовах дослідницького навчання, як зазначає О. Савенков, не повинен вести учня «за руку» до готової чи завчасно підготовленої відповіді, а лише як людина досвідченіша в пошуку відповідей на питання, які ставить нам життя, або які ми ставимо самі перед собою, спільно з учнем шукати рішення. Педагог в даному випадку виступає саме як носій досвіду організації діяльності, а не як джерело «знань в останній інстанції». Таким чином, обидві сторони взаємодії є суб'єктами, тобто активними учасниками процесу навчання. Педагог стає консультантом та помічником юного дослідника [36]. Зокрема, вчитель може надати консультативну допомогу учням під час дослідження суперечливих історичних питань, відбору та аналізу першоджерел тощо. Також педагог має заохочувати порівняльні дослідження, аналіз різних точок зору на певні історичні події, розвиваючи при цьому критичне мислення учнів [16; 25; 26].

В умовах дослідницького навчання вчитель має бути не стільки джерелом та інтерпретатором нової навчальної інформації про ту чи іншу історичну епоху, скільки має мотивувати та організовувати самостійну пошукову діяльність учнів як на уроці так і в поурочний час.

Зверніть увагу!

Дослідницька діяльність учня ґрунтується на таких групах мотивів як соціальні та пізнавальні. До соціальних мотивів відносять прагненням отримати визнання, бажання бути кращим серед учнів, отримати схвалення дорослих, а також усвідомлення обов'язку, відповідальності, прагнення здійснювати діяльність. У складі пізнавальних мотивів розрізняють 1) мотивацію змістом; 2) мотивацію процесом виконання діяльності. Мотивація змістом проявляється в інтересі-зацікавленості до історичних фактів, життя та діяльності видатних особистостей, інтересі до суті історичних явищ, культури народів світу, повсякденного життя та ін. Мотивація процесом виконання діяльності ґрунтується на пізнавальній потребі в нових враженнях та на потребі в активності, наприклад в можливості пізнання щось нового, можливості для самовираження, висловлення власної думки.

Таким чином, дослідницька діяльність — це процес спільної роботи учня й педагога з метою виявлення сутності досліджуваних історичних фактів, явищ і процесів. Проектуючи процес дослідницької діяльності важливим є наступні моменти:

- тема дослідження чи дослідницьке завдання мають бути цікавими для учня, але в той же час відповідати його пізнавальним можливостям та вимогам навчальної програми з історії;
- важливо, щоб учень чітко усвідомлював та розумів суть проблеми та умови дослідницького завдання, інакше процес пошуку їх розв'язання не матиме належного результату, навіть якщо він буде проведений учителем бездоганно;
- робота над вирішенням дослідницького завдання має проходити у співпраці вчителя та учня;
- розв'язання дослідницького завдання має приносити щось нове учню не лише у способі її розв'язання та надбанні нових знань, а й у пізнанні самого себе, у розкритті власного інтелектуального потенціалу [20; 21].

В чому особливості навчального дослідження?

Безперечно, що проектуючи дослідницьку діяльність учнів, за основу, як правило, беруть модель і методологію дослідження, що розроблена і прийнята у сфері науки. Проте зауважимо, що цілі наукового й навчального дослідження є різними (так само, як науки і навчального предмета). У сфері науки головною метою є створення (нагромадження) нових знань у загальнокультурному значенні, тобто основне завдання науки — досліджувати навколишній світ. Навчальне дослідження передбачає організацію пошукової творчої діяльності учнів шляхом постановки нових для них навчальних проблем та дослідницьких завдань відповідно до їхніх вікових особливостей, рівня розвитку. Мета дослідницької діяльності в освіті — це забезпечення цілеспрямованого розвитку учня, опанування учнями навичками дослідження як універсального засобу пізнання дійсності, розвиток дослідницького типу мислення, активізація особистісної позиції учня в освітньому процесі шляхом здобуття суб'єктивно нових знань (самостійно здобутих знань, нових та особистісно значущих для конкретного учня) [16, с. 68]. Отже, у дитини дослідження є не виробництвом, а виступає засобом орієнтації в навколишній дійсності. У процесі дослідницької діяльності учнів відбувається лише перевідкриття (а не відкриття, як в науці) наукових знань або теорій.

Як зазначає С. Омельчук, навчальне дослідження є доречним на всіх етапах уроку: від мотивації навчальної діяльності до узагальнення й систематизації знань, навіть під час контролю навчальних досягнень учнів. Воно може бути індивідуальним (самостійним), парним, груповим (у малих групах з трьох-чотирьох учнів) та колективним [28].

В процесі дослідницької діяльності учні мають усвідомлювати і розуміти як проблему, мету й завдання, так і хід навчального дослідження (розв'язання дослідницького завдання), його результати. Важливого значення слід надавати цілеспрямованому оволодінню учнями способами мисленнєвих дій, які мають забезпечити розуміння понять, історичних фактів, формування вмінь аналізувати історичний матеріал, пояснювати, доводити, обґрунтовувати, що сприяє розвитку дослідницької компетентності. З цією метою в процесі навчання доцільно пропонувати завдання на кшталт: «Аргументуйте...», «Відновіть...», «Доведіть...», «Обґрунтуйте...», «Проаналізуйте...». Водночас завдання репродуктивного характеру на зразок «Пригадайте...», «Назвіть...», а також такі, що передбачають виконання завдань «за зразком», потрібно звести до мінімуму [28].

Дослідницька діяльність учнів на уроках всесвітньої історії має являти собою системну пошукову роботу, яка ґрунтується на опрацюванні в процесі навчання різноманітних джерел інформації (історичних джерел, наукової, публіцистичної, художньої літератури, карт, ілюстрацій, фотоджерел, музейних експонатів тощо), що дає учням змогу самостійно, а на початковому етапі з допомогою вчителя, розкрити сутність історичних подій, явищ, процесів, охарактеризувати діяльність історичних осіб, характеризувати та порівнювати суспільний устрій, релігійні погляди і культурні здобутки народів минулого; оцінювати внесок цивілізацій у світову культуру тощо.

Аналіз науково-методичної літератури з проблеми [16; 25, 28] дозволив нам виділити основні функції дослідницької діяльності в процесі навчання всесвітньої історії в основній школі: 1) створення позитивної мотивації учнів до навчання; 2) розвиток пізнавального інтересу в учнів до вивчення історичних фактів, явищ і процесів та здатності займати дослідницьку позицію; 3) стимулювання пізнавальної активності та самостійності учнів у процесі конкретної практичної роботи з теми; 4) набуття та розвиток дослідницьких здібностей, інтелектуальної сфери та мотиваційно-вольового забезпечення навчально-дослідницької діяльності учнів; 5) набуття учнями навичок самостійно ставити і досягати мети в навчальній діяльності на основі застосування елементів дослідницької діяльнос-

ті в межах предметів навчального плану і системи позашкільної освіти; 6) формування умінь і навичок самоосвіти, зокрема пізнавальної самостійності під час виконання дослідницьких завдань з всесвітньої історії; 7) творче переосмислення учнями історичного матеріалу й самостійний пошук нових пізнавальних орієнтирів.

На основі аналізу літератури [16; 21; 22; 25; 27; 28; 30] та отриманих результатів попередніх досліджень ми виділяємо наступні чинники, які сприяють організації дослідницької діяльності учнів в процесі навчання всесвітньої історії та мають бути враховані при розробці відповідної методики:

- особистісно орієнтований, компетентнісний підхід до організації процесу навчання, відображення в ньому основних етапів навчального дослідження;
- доступність навчального навантаження та методики реалізації дослідницької діяльності віковим можливостям учнів;
- врахування варіативності, проблемності, особистої значущості дослідницької діяльності учнів для їх самореалізації і самоствердження;
- проблемна подача навчального матеріалу та дослідницький підхід в його структуруванні;
- оптимальне поєднання логічних і евристичних методів вирішення навчальних завдань;
- максимальне насичення процесу навчання з всесвітньої історії творчими навчальними ситуаціями та формування в учнів внутрішніх стимулів до навчання, самоосвіти;
- орієнтація навчального процесу на отримання певного освітнього результату учнями (нові знання, повідомлення, доповідь, презентація, реферат, дослідницька робота тощо);
- організація навчального процесу за принципом поступового ускладнення пізнавальної навчальної діяльності учнів з метою більшої самореалізації учнів у дослідженні історичних фактів;
- створення ситуації спільної пошукової діяльності;
- створення вчителем сприятливої, доброзичливої психологічної атмосфери, оптимальних умов для творчої діяльності учнів.

Дослідницькі роботи та завдання мають оцінюватися за певними критеріями. На нашу думку, до них відносяться: 1) вміння чітко і зрозуміло викладати свої думки, критично осмислювати використані джерела; 2) оригінальність, новизна і доказовість суджень, висновків; 3) самостійність виконання роботи; 3) повнота у розкритті проблеми завдання; 4) оптимальне використання засобів наочності, технічних засобів при виконанні завдання.

Результати анкетування

Відповіді вчителів на запитання: «За якими критеріями ви оцінюєте дослідницькі роботи учнів»:

- Вміння чітко і зрозуміло викладати свої думки, критично осмислювати використані джерела — 87,1%.
- Оригінальність, новизна і доказовість суджень, висновків — 75,8%.
- Самостійність виконання роботи — 64,5%.
- Повнота у розкритті проблеми завдання — 59,7%.
- Оптимальне використання засобів наочності, технічних засобів при виконанні завдання — 29%.

Зверніть увагу!

Одне із завдань історичної освіти полягає в тому, щоб пов'язати історію із сучасністю, зробити так, щоб на сторінках історії учні бачили сьогодення, розуміли «уроки» історії, які допомагають їм краще зрозуміти оточуючий світ.

Зміст шкільної історичної освіти має бути побудований у такий спосіб, щоб не привчати учнів не вірити в одну, так звану «єдину істину», а вчитися бачити відносність, неповноту наших знань, поважати різні точки зору. Замість того щоб засвоювати одну версію, запропоновану учителем чи підручником, учні повинні мати можливість формувати власні думки, уміти зіставляти різні факти і точки зору, розуміти, що думати по-різному — добре і правильно. Отже, зміст навчання всесвітньої історії в основній школі слід підбирати та структурувати таким чином, щоб ученє міг проявити вибірковість стосовно предметного матеріалу, його вигляду та форми [44].

Дослідницька компетентність учня в системі навчання всесвітньої історії в основній школі

Нині запровадження компетентнісного підходу до навчання історії є пріоритетним завданням. Незважаючи на наявність чималої кількості наукових праць з цієї проблематики досі немає єдиного визначення структури і змісту дослідницької компетентності учня. Це, на думку методистів, ускладнює виявлення й обґрунтування оптимальних шляхів формування її в учнів [28].

Зверніть увагу!

На думку С. Омельчука, **дослідницька компетенція** — це відповідні знання, уміння й навички, а також ставлення, які можна застосувати в дослідницькій та інших видах діяльності, а **дослідницька компетентність** — це досвід успішного здійснення навчально-дослідницької діяльності з реалізації визначеної компетенції [28].

Зверніть увагу!

Згідно теорії А. Хуторського дослідницька компетенція учнів відноситься до групи навчально-пізнавальних компетенцій, які науковець тлумачить як «сукупність компетенцій учня в аспекті самостійної пізнавальної діяльності, що містить елементи логічної, методологічної, загальнонавчальної діяльності, співвіднесеної з реальними пізнаваними об'єктами». Компонентами цієї групи компетенцій є знання, уміння здійснювати цілепокладання, планування, аналіз, рефлексію, самооцінку навчально-пізнавальної діяльності [42].

На основі аналізу наукових джерел [21; 22; 25; 28; 42] вважаємо, що дослідницька компетентність з історії — це інтегральна якість особистості учня, що виражається в готовності і здатності до пошукової, дослідницької діяльності. Базисом дослідницької діяльності з історії є знання здобуті учнем як в навчальному процесі так і поза ним. Без знань не може бути організована дослідницька діяльність. Втім, провідним складником історичної дослідницької компетентності є дослідницькі вміння. Саме вони в навчальному процесі «приводять в рух» знання. Систематичне застосування дослідницьких вмінь формують в учня досвід дослідницької діяльності та ціннісні настанови, орієнтовані на самостійний пошук, виконання досліджень і розв'язання навчальних проблем. Дослідницька діяльність завжди пов'язана з пізнавальною мотивацією, що виражається у формі дослідницької активності особистості.

Модель дослідницької компетентності учня з історії подана на схемі 1.

Схема 1.

Аналіз різних підходів (Г. Лиходєєва [18], Т. Мієр [21], Н. Недодатко [26], С. Омельчук [28], О. Савенков [36]) і врахування особливостей шкільного предмета історії в основній школі дав змогу нам виокремити навчально-дослідницькі вміння з історії і згрупувати їх в компоненти дослідницької компетентності з історії:

Інтелектуально-евристичний компонент. Цей компонент стосується в основному вмінь першої фази дослідження, а саме фази пошуку інформації та аналізу проблем (підсистема надбань знань про об'єкт дослідження). До цього компоненту ми відносимо такі навчально-дослідницькі вміння:

- самостійно знаходити та формувати проблему в історичному матеріалі;
- ставити питання проблемного характеру і давати відповіді на них;
- висловлювати інтуїтивні здогади, оригінальні ідеї, висувати гіпотези в умовах проблемної ситуації та добирати способи їх перевірки (тобто формувати можливий варіант розв'язання проблеми, який можна перевірити в процесі дослідження чи розв'язання дослідницького завдання);
- формувати визначення історичних понять.

Практично-пошуковий компонент. Цей компонент стосується переважно вмінь, які стосуються обробки інформації, пошуку розв'язання навчальної проблеми, проведення навчальних досліджень з поетапним контролем і корекцією результатів. Практично-пошуковий компонент дослідницької компетентності включає такі вміння:

- аналізувати історичні факти, явища, діяльність історичних осіб;
- виділяти головне в навчальному матеріалі і синтезувати (пізнавати історичний процес як єдине ціле);
- працювати з історичними документами різного типу;
- здобувати та аналізувати інформацію із історичних джерел різного типу;
- встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між історичними фактами;
- обґрунтовувати, систематизувати, класифікувати;
- співвідносити і порівнювати факти, явища, концепції, погляди, діяльність історичних осіб.

Комунікативно-презентаційний компонент стосується умінь, щодо оформлення, представлення результатів навчального дослідження, формулювання нового знання, а саме:

- структурувати історичний матеріал (тобто створювати історичну реконструкцію певної історичної події (явища) чи модель вивченої теми у формі алгоритмів, схем, таблиць, проєктів, фреймів);
- аргументувати власні судження, проявляти нестандартність мислення;
- робити висновки й умовиводи, в результаті чого на основі наявних знань (досвіду) можна сформулювати нове знання;
- уміння індуктивним (або дедуктивним) способом доводити чи спростовувати певне теоретичне (або практичне) твердження;
- відстоювати свою точку зору, пояснювати, полемізувати;
- передавати здобуту теоретичну інформацію іншим в доступній формі;
- оцінювати здобуті результати (знання, вміння) та застосовувати їх в нових ситуаціях.

Схема 2. Компоненти дослідницької компетентності учня з історії

Формуючи дослідницьку компетентність учня варто враховувати і той факт, що у навчанні кожного навчального предмета, виходячи з особливостей його змісту і завдань, формується і система предметних компетентностей. Історична компетентність учнів — це здатність учня самостійно пізнавати, осмислювати та оцінювати минуле України та світу, соціальний й моральний досвід минулих поколінь. Ця здатність ґрунтується на знаннях, ціннісних орієнтирах і досвіді, набутих під час навчання шкільного предмета історії. Предметна історична компетентність має сприяти реалізації як загальної мети та завдань базової загальної освіти, так і предмета зокрема — розвитку та соціалізації особистості учня як громадянина України, соціально адаптованої та відповідальної особистості. До елементів історичної компетентності належать: хронологічна, просторова, інформаційно-мовленнева, логічна, аксіологічна компетентності (компетенції).

Проведене анкетування дозволило виділити чинники, що, на думку вчителів, негативно впливають на організацію дослідницької діяльності учнів на уроках історії в основній школі. Наведено найбільш типові відповіді вчителів на запитання «Які, на Ваш

погляд чинники не сприяють організації дослідницької діяльності учнів на уроках історії в основній школі» :

- «відсутність мотивації та зацікавленості учнів;
- перевантаження навчальних програм та підручників, чітка регламентація навчального матеріалу, недостатня кількість годин на проведення самостійної роботи адже на вивчення історії виділяється лише 1–1,5 годин на тиждень);
- рівень інтелектуального розвитку в початкових класах (деякі учні не вміють читати, переказувати, знаходити відповіді на запитання, взагалі «боятися» підручника), тому в середньому ступені вчителям доводиться надолужувати те, чого не зробили вчителі початкових класів;
- безсистемний підхід до організації дослідної роботи;
- відсутність бажання вчителя будувати роботу в такому ключі відсутність мотивації роботи;
- класична класно-урочна система, застарілі методи навчання;
- велика наповнюваність класів;
- найперше (з власних спостережень): небажання вчителя цим займатися. Адже це вимагає від нього чимало зусиль, додаткових знань, постійного пошуку, нових ідей;
- робота вчителя в цьому напрямку не повинна носити стихійний, безсистемний характер. Багато вчителів не володіють методикою дослідницької діяльності;
- не всім дослідницька робота цікава;
- пасивність частини вчителів та їх незацікавленість, переобтяженість навчальних програм та підручників теоретичним матеріалом;
- відсутність критеріїв оцінювання дослідницьких робіт та завдань;
- пізнавально-інформаційне перевантаження навчального процесу, внаслідок чого учні не в змозі глибоко осмислити великі обсяги навчального матеріалу за передбачений навчальною програмою час;
- низька мотивація вчителя та учня;
- відсутність чіткої методики організації дослідницької діяльності, зокрема оцінювання дослідницьких здібностей учнів;
- пізнавально-інформаційне перевантаження навчального процесу, низька мотивація та відсутність чіткої методики організації дослідницької діяльності».

Отже результати опитування свідчать, що основними негативними чинниками, що ускладнюють впровадження дослідницької діяльності в процес навчання історії є, перш за все, недостатня теоретична та практична готовність вчителів щодо реалізації методики формування дослідницьких вмінь учнів. Інший бік цієї проблеми — це пізнавально-інформаційне перевантаження навчального процесу, внаслідок чого учні не в змозі глибоко осмислити великі обсяги навчального матеріалу за передбачений навчальною програмою час. Як наслідок в навчальному процесі пасивне сприйняття інформації учнями переважає над її осмисленням. Велике наповнення класів призводить до обмеження організації діалогового спілкування учнів в процесі навчання.

До негативних чинників, що ускладнюють процес формування в учнів дослідницької компетентності, психологи відносять також такі особливості учнів основної школи, як: 1) боязкість висловлювати перед вчителем та учнями власну думку з того чи іншого питання; 2) стереотипність мислення, звичка виконувати типові завдання стандартним способом і як наслідок свідоме чи підсвідоме стримування нетрадиційних (оригінальних) підходів до розв'язання навчальних проблем з історії; 3) нездатність змінювати точку зору, змінювати пізнавальну перспективу.

Для вирішення існуючих проблем необхідне впровадження спеціальної методики комплексного розвитку дослідницьких здібностей учнів основної школи на основі наявних у психолого-педагогічній та методичній науці теоретичних положень стосовно навчально-дослідницької діяльності. Цим обумовлена наша посилена увага до розкриття теоретичних проблем організації дослідницької діяльності в навчальному процесі з історії, формування дослідницької компетентності учня, яка є підґрунтям для розвитку предметно орієнтованих компетентностей, оскільки допомагає навчатися, орієнтована на самостійність учня, отримання ним конкретного освітнього результату, розвиває в учнів гнучкість мислення, конкурентоспроможність. Для дослідницької діяльності характерно використання продуктивних методів навчання, які орієнтовані на активізацію пізнавальної діяльності учнів, сприяють вихованню в учнів допитливості, ініціативності, розвитку їх мисленевих здібностей, заохочують потребу в самостійних пошуках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анисимова О. И. Некоторые аспекты и особенности научно-исследовательской деятельности как образовательной технологии / О. И. Анисимова // Отечество.— 2001.— № 7.— С. 12–18.
2. Бабанский Ю. К. Избранные педагогические труды / авт.-сост. М. Ю. Бабанский.— М.: Педагогика, 1989.— 560 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел.— К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002.— 1440 с.
4. Выготский Л. С. Психология развития ребенка / Л. С. Выготский.— М.: ЭКСМО, 2003.— 507 с.
5. Голобородько В. В. Наукова робота учнів / В. В. Голобородько, В. М. Гнедашев. Програма організації науково-дослідницької діяльності учнів.— Х.: Основа, 2005.— 208 с.
6. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко.— К.: Либідь, 1997.— 376 с.
7. Давыдов В. В. Категория деятельности и психического отражения в теории А. Н. Леонтьева / В. В. Давыдов // Вестник Московского университета — Серия «Психология». — 1979. — № 4. — С. 25–41.
8. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения / В. В. Давыдов.— М.: ИНТОР, 1996.— 544 с.
9. Далингер В. А. Учебно-исследовательская деятельность учащихся в процессе изучения математики [Электронный ресурс] / Виктор Алексеевич Далингер // Электронный научный журнал «Вестник Омского государственного педагогического университета». — Вып. 2007. Теория и методика обучения. — Режим доступа: www.omsk.edu/article/vestnik-omgpu-195.pdf. — [Дата обращения 19.11.2017]
10. Етимологічний словник української мови: Т. 2 (Д – Копці) [Текст] / Гол. ред. О. С. Мельничук; Академія наук Української РСР; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні.— К.: Наук. думка, 1985.— 572 с.
11. Єрмакова І. П. Підготовка майбутнього вчителя суспільствознавчих дисциплін до використання дослідницької технології у професійній діяльності: рукопис: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 Теорія і методика професійної освіти / Єрмакова Ірина Павлівна; Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка.— Кіровоград, 2011.
12. Заболотний О. В. Формування дослідницьких умінь учнів у процесі вивчення синтаксису української мови [Електронний ресурс] / О. В. Заболотний.— Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/NarOsv/2007-3/07zovsym.htm>
13. Історія України. Всесвітня історія. 5–9 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programi-5-9-klas-2017.html> — [Дата звернення 17 серпня 2017 року]
14. Карлашук А. Ю. Формування дослідницьких умінь школярів у процесі розв'язування математичних задач з параметрами: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова.— К., 2001.— 19 с.
15. Колінець Г. Г. Формування дослідницьких здібностей у старшокласників / Г. Г. Колінець // Обдарована дитина.— 1999.— № 5.— С. 29–39.

16. Леонтович А. В. Концептуальные основания модели организации исследовательской деятельности учащихся / А. В. Леонтович // Школьные технологии.— 2006.— № 5.— С. 63–71.
17. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев.— М.: Политиздат, 1975.— 304 с.
18. Лиходєєва Г. В. Навчально-дослідницькі уміння та дослідницька діяльність учнів у психолого-педагогічній літературі / Г. В. Лиходєєва // Дидактика математики: проблеми та дослідження.— 2007.— № 27.— С. 89–94.
19. Малафійк І. В. Дидактика Навчальний посібник / І. В. Малафійк / К.: Кондор, 2009.— Режим доступу — <http://textbooks.net.ua/content/view/6116/49/>
20. Марченко О. Становлення інноваційної особистості педагога-дослідника в умовах шкільного наукового товариства / О. Марченко // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць.— Чернівці: Рута, 2006.— Вип. 295.— С. 102–107.— (Педагогіка та психологія).
21. Мієр Т. І. Дидактичні засади організації навчально-дослідницької діяльності молодших школярів: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02 / Тетяна Іванівна Мієр; Інститут педагогіки НАПН України — Київ, 2014.— 594 с.— укр.
22. Міхно О. П. Організація дослідницької діяльності старшокласників у процесі вивчення української літератури: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / О. П. Міхно; Ін-т педагогіки АПН України.— К., 2010.— 209 с.— укр.
23. Мороз П. В. Концепція національного курикулуму з історії [Текст] / Петро Володимирович Мороз, Ірина Володимирівна Мороз // Концептуальні засади сучасної шкільної історичної освіти. Збірник документів і наукових праць / За ред. К. О. Баханова. Бердянськ: БДПУ, 2007.— С. 240–248.
24. Мороз П. В. Місце і роль шкільного підручника історії в умовах дослідницького навчання [Текст] / Петро Володимирович Мороз // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. пр. / Ін-т педагогіки АПН України; — К. «Пед. думка», 2009.— Вип. 9.— С. 507–518.
25. Мороз П. В. Дослідницька діяльність учнів в процесі навчання історії України: методичний посібник / Петро Володимирович Мороз — К.: Педагогічна думка, 2012.— 128 с.
26. Недодатко Н. Технологія формування навчально-дослідницьких умінь школярів / Н. Недодатко // Рідна школа.— 2002.— № 6.— С. 21–23.
27. Обухов А. С. Исследовательская деятельность как возможный путь вхождения подростков в пространство культуры // Развитие исследовательской деятельности учащихся: методический сборник / А. С. Обухов.— М., 2001.— С. 48–64.
28. Омельчук С. А. Методика навчання морфології української мови в основній школі на засадах дослідницького підходу: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02 / С. А. Омельчук; Херсон. держ. ун-т.— Херсон, 2014.— 537 с.— укр.
29. Педагогічний словник / за ред. дійсн. члена АПН України М. Д. Ярмаченка — К.: Пед. думка, 2001.— 516 с.
30. Поддьяков А. Н. Исследовательское поведение: стратегии, познания, помощь, противодействие, конфликт // А. Н. Поддьяков.— М.: Эребус, 2006.— 187 с.
31. Полтавцева Н. Е. Особенности учебно-исследовательской деятельности школьников в сфере здоровья [Электронный ресурс] / Н. Е. Полтавцева, Н. К. Филошина.— Режим доступу: www.researcher.ru. 452.
32. Пометун О. І. Предметна компетентність учнів у процесі навчання історії / Олена Іванівна Пометун // Практичний довідник учителя історії.— Бібліотека журналу «Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання».— № 2–2015.— С. 56–58.
33. Психологічна енциклопедія / авт.-упор. О. М. Степанов.— К.: Академвидав, 2006.— 424 с.
34. Ротенберг В. С. Мозг, обучение и здоровье: Книга для учителя / Ротенберг В. С., Бондаренко С. М.— М.: Просвещение, 1989.— 239 с.
35. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн.— СПб.: Питер, 2005.— 713 с.
36. Савенков А. И. Психологические основы исследовательского подхода к обучению: учеб. пособ. / Савенков А. И.— М.: Ось-89, 2006.— 480 с.

37. Серова С. О. Шлях у світ наукових технологій / С. О. Серова, Н. В. Фоміна // Управління школою.— 2006.— № 3.— С. 27–29.
38. Словник синонімів української мови: в 2 т. [Текст] / [А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін.] — Т. 1.— К.: Наук. думка, 2006.— 1040 с.— (Серія «Словники України»).
39. Соціолого-педагогічний словник / за ред. В. В. Радула.— К.: ЕксОб, 2004.— 304 с.
40. Сутність процесу навчання // Підласий І. П. Педагогіка. Новий курс. Книга 1. Загальні основи. Процес навчання, 2010.— Режим доступу: <http://ibib.ltd.ua/suschnost-protsess-obucheniya-25216.html>
41. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарук та ін.— К.: Абрис, 2002.— 744 с.
42. Хуторской А. В. Определение общепредметного содержания и ключевых компетенций как характеристика нового подхода к конструированию образовательных стандартов [Электронный ресурс]: доклад на Отделении философии образования и теоретической педагогики РАО / Андрей Викторович Хуторской // Интернет-журнал «Эйдос». — 2002. — 23 апреля. — Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm>. — [Дата обращения 18.01.2013].
43. Чернецька Т. І. Освітнє середовище навчально-дослідницької діяльності дітей: структурно-функціональні основи формування [Текст] / Т. І. Чернецька // Інформаційно-освітній простір: технологічні концепти формування і розвитку: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 29–30 жовтня 2013 р.).— К.: [б.в.], 2013.— С. 157–161.
44. Шумицька Г. В. Методологічні аспекти науково-дослідницької роботи учнів у школах нового типу / Г. В. Шумицька, А. Ю. Альбрехт // Освіта Закарпаття.— 2005.— Вип. 2.— С. 69–72.
45. Щедровицкий Г. П. Философия. Наука. Методология / Г. П. Щедровицкий.— М.: ШКП, 1997.— 656 с.
46. Ягупов В. В. Педагогіка — Поняття навчання, як дидактична категорія // Ягупов В. В. Педагогіка: Навч. посібник.— К.: Либідь, 2002.— 560 с.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Компетентнісно-діяльнісний підхід до побудови дослідницьких завдань з історії

Основною дидактичною одиницею в процесі дослідницького навчання історії є дослідницьке завдання. Дослідницьке завдання є різновидом навчального завдання основною ознакою якого є повна (або часткова) новизна його для учня та наявність навчальної проблеми, що передбачає пошук нових знань, способів (умінь) і стимуляцію активного використання в навчанні зв'язків, відношень, доведень [39]. Дослідницьке завдання з історії має містити: 1) передбачуваний спосіб діяльності учня (*доведіть, визначте, порівняйте тощо*); 2) формулювання самого завдання, яке складається з умови чи зміст того, що складає історичну подію, явище, процес; 3) джерела інформації (текст підручника, уривок з писемного джерела, статистичні дані, ілюстрації, карти, Інтернет-ресурси, фонди музеїв, інколи це можуть бути власні знання учня). Під час розв'язання дослідницьких завдань діяльність учнів наближається до процесу наукового пізнання: учні в доступній для них формі знайомляться з методами та етапами наукового пізнання, осягаючи при цьому частину накопичених суспільством знань доступними для їх віку способами.

На нашу думку, основною метою дослідницьких завдань є формування предметних компетентностей, дослідницького типу мислення, практичних умінь і навичок здобуття

суб'єктивно нових знань з історії. Відповідно й умова таких завдань має формулюватися так, щоб викликала пізнавальну активність учня, спонукала до висунення припущень, аналізу чи порівняння історичних подій і явищ, виявлення спільних та відмінних рис, на встановлення причинно-наслідкових зв'язків різного характеру, на історичну реконструкцію та персоніфікацію, на доведення або спростування тверджень на основі конкретних фактів, на виявлення причин, наслідків та значення подій, на простеження синхронності чи послідовності однотипних історичних фактів, явищ та процесів в різних країнах та регіонах, на формулювання й аргументацію особистої думки на основі аналізу історичних джерел, на розвиток історичної емпатії та історичної уяви. З цією метою в процесі навчання доцільно пропонувати завдання на кшталт: «Аргументуйте...», «Доведіть...», «Обґрунтуйте...», «Охарактеризуйте...», «Порівняйте...», «Проаналізуйте...» тощо.

Основними методичними вимогами до формулювання умови дослідницьких завдань є: 1) відповідність навчальній програмі та меті уроку (завдання мають стосуватися найважливіших понять та історичних фактів, що вивчаються протягом навчальних тем та охоплювати по можливості різні види історичних джерел); 2) конкретність, логічність та лаконічність; 3) досяжність у виконанні учнями самостійно чи за керівництва вчителя; 4) умова не повинна містити явної підказки; 5) кількість дослідницьких завдань має бути оптимальною відповідно до віку і можливостей учнів; 6) завдання мають бути згруповані за проблематикою та методами пізнання. Дослідницькі завдання для учнів мають також передбачати оптимальне поєднання різних форм навчання: індивідуальної, парної, групової та колективної, що має бути зазначено в інструкціях до виконання завдань [12; 45].

Щодо методичних рекомендацій використання в навчальному процесі дослідницьких завдань то зауважимо наступне: 1) дослідницькі завдання доцільно використовувати на всіх етапах навчання, намагаючись охоплювати різноманітні аспекти життя суспільства; 2) під час виконання дослідницьких завдань потрібно навчати учнів використовувати методи історичного пізнання, що сприятиме формуванню спеціальних предметно-історичних та загальнонавчальних вмінь та навичок; 3) орієнтуватися на більшу самостійність учнів в розв'язанні дослідницьких завдань, при цьому варто розпочинати із завдань початкового рівня складності, що сприятиме формуванню необхідних вмінь та навичок як у слабких, так і в сильних учнів; 4) дослідницькі завдання більш складного рівня складності на початковому етапі варто розв'язувати під керівництвом і за допомогою учителя, який, в разі необхідності, коригуватиме дослідницьку діяльність учнів, при цьому навчаючи їх будувати більш складну лінію умовиводів; 5) вчителю варто не лише звертати увагу учнів на спосіб розв'язання дослідницького завдання, але й допомагати учням здійснювати, зважаючи на їх психологічні й вікові особливості, рефлексію своєї розумової діяльності; 6) при розв'язанні дослідницьких завдань варто ширше застосовувати групову форму роботи, що сприятиме взаємонавчанню та вирівнюванню навчальних досягнень учнів [23].

На що варто звернути увагу при використанні дослідницьких завдань? Насамперед на готовність учнів раннього підліткового віку абстрагуватися від конкретного навчального матеріалу, виявляти проблеми в навчальному матеріалі, висувати гіпотези, ставити запитання, працювати з поняттями та термінами, самостійно робити висновки та узагальнення. на здатність учнів до оволодіння всіма інтелектуальними вміннями. Вчителю варто врахувати рівень навченості учнів спеціальним прийомам роботи з різними історичними джерелами. Важливим моментом є організація педагогом активного сприйняття учнями історичного матеріалу та спрямованість розумових зусиль учнів на розкриття суттєвих сторін історичних фактів, явищ та процесів, відображених в історичних документах. Розумові дії та пізнавальні процедури, які застосовуються учнями під час опрацювання навчального матеріалу мають носити усвідомлений характер. Під час організації дослідницької діяльності необхідно більш широко та системно залучати й використовувати усі типи історичних джерел.

Отже, методика дослідницької діяльності учні основної школи з всесвітньої історії передбачає: а) розв'язування учнями дослідницьких завдань, сконструйованих на основі використання різних типів історичних джерел як основи формування й розвитку спеціальних предметно-історичних умінь учнів основної школи; б) охоплення системою дослідницьких завдань основного змісту навчально-пізнавальної діяльності учнів, передбаченого навчальною програмою; в) оволодіння учнями дослідницькими вміннями або їх окремими елементами; г) формування дослідницького типу мислення; д) диференціацію системи дослідницьких завдань за рівнями складності, що враховують динаміку розвитку дослідницьких вмінь учнів, зокрема, така система має бути розвивальною, тобто передбачати поступове ускладнення завдань протягом навчального року; е) використання дослідницьких завдань на всіх етапах уроку історії; є) пов'язаність системи дослідницьких завдань із державними вимогами до умінь учнів, тобто вона має бути спрямована на розвиток історичної компетентності учнів, що складається з п'яти основних складників: хронологічного, просторового, інформаційного, логічного й аксіологічного; ж) навчання учнів здійснювати основні логічні операції та пізнавальні процедури під час розв'язання дослідницьких завдань; з) поточний контроль та моніторинг стану сформованості предметно-історичних умінь учнів з історії.

Найбільш повно методика дослідницького навчання реалізується на практичних заняттях, оскільки передбачають активну пізнавальну діяльність його протягом всього заняття. Вони вперше були введені у навчальну програму з історії для основної школи з 2012 року. Відповідно до вимог програми практичні заняття в курсі історії «є способом вивчення нового матеріалу на основі опрацювання історичних джерел та важливим засобом формування предметних умінь учнів. Кожне із запропонованих практичних занять передбачає переважно самостійну роботу учнів над окремими питаннями теми з використанням різноманітних джерел. Під час практичного заняття вчитель є консультантом у процесі самостійної роботи учнів, надаючи їм необхідну допомогу залежно від віку та пізнавальних можливостей» [35].

Як зазначає О. Пометун, практичне заняття — форма навчального заняття, особливий тип уроку, де на основі раніше отриманих знань і сформованих умінь учні виконують пізнавальні і дослідницькі завдання, набуваючи нових знань і опановуючи більш складні пізнавальні вміння. Як зазначає дослідниця, кожне із запропонованих практичних занять має присвячуватись певній темі та передбачає переважно самостійну роботу учнів над окремими питаннями теми із використанням різноманітних джерел знань (підручників, де вміщені необхідні у відповідності до теми історичні джерела різного виду, включаючи як текстові, так і візуальні, довідкові матеріали, запитання і завдання, Інтернет-ресурсів, фондів музеїв, місцевих історичних пам'яток, оглянутих учнями) [41; 45].

Структура практичного заняття, як зазначає О. Пометун, складається з 3-х частин та може бути такою як представлена у таблиці [45].

Таблиця

Структура практичного заняття

Етап уроку	Завдання етапу	Основні методи, прийоми	Час
Вступний	Забезпечити мотивацію учнів. Актуалізувати наявні у них знання та вміння. Дати учням можливість осмислити: <ul style="list-style-type: none"> очікувані результати заняття; порядок роботи на занятті 	Коротка інформація вчителя, бесіда, обговорення у загальному колі серії відкритих (проблемних) питань, що спрямовує увагу учнів у напрямі теми заняття. Перегляд матеріалу підручника із запитаннями на розуміння основних категорій теми учнями.	Від 5 до 10 хв

	<ul style="list-style-type: none"> • спосіб перевірки його результатів; • критерії, за якими будуть оцінюватись вчителем ці результати. 	Усне чи письмове (тестове) повторення відомих учням понять та ін. Пояснення вчителем очікуваних результатів, порядку роботи на занятті та оцінювання його результатів	
Основний	Організувати роботу учнів над завданнями практичного заняття. За можливості (за потребою) стимулювати та оцінювати роботу учнів	Індивідуальне, групове, колективне (фронтальне) виконання завдань на опрацювання різноманітних джерел історичної інформації та осмислення навчального матеріалу	Від 25 до 35 хв
Підсумковий	Перевірити досягнення результатів. Провести рефлексію роботи на занятті та (або) самооцінку. Оцінити діяльність класу в цілому та окремих учнів в балах і словесно	Обговорення ключових категорій і ідей заняття у загальному колі. Заповнення листів само/взаємооцінки. Оголошення і пояснення індивідуальних оцінок та оцінок роботи всього класу на уроці	Від 5 до 10-12 хв

До основних критеріїв оцінювання правильності та успішності розв'язання дослідницького завдання ми відносимо: 1) рівень розвитку уміння учнів самостійно здобувати історичну інформацію, закладену в умову завдання; 2) рівень розвитку вміння використовувати при розв'язанні завдання елементів методів історичного пізнання; 3) логічність та аргументованість міркувань учня; 4) вміння використовувати конкретні історичні факти у своїх судженнях; 5) відповідність висновку умовам завдання.

В чому важливість уміння бачити проблеми?

Одним із найефективніших засобів активного учіння, на думку А. Фурмана, є проблемність навчання, що різнобічно стимулює пізнавальний пошук та забезпечує прискорений розвиток розумових здібностей учнів [43, 53]. Серед рис, що відрізняють творця-дослідника від інших людей, надчутливості до проблем належить особливе місце [49, с. 114]. Психологи стверджують, що продуктивне мислення завжди пов'язане з розв'язанням проблеми. Вони відзначають, що мислення не тільки починається із завдання, проблеми, але й надалі протікає у формі виникнення й розв'язання низки послідовних пізнавальних завдань, проблеми загалом [48, 49; 54].

Зверніть увагу!

Давньогрецьке слово «problema» у буквальному перекладі означає «задача», «перепо-на», «трудність», а не просто питання. У класичному наукознавстві під словом «пробле-ма», як правило, розуміють чітко сформульоване питання, а найчастіше комплекс питань, що виникають в ході пізнання. Сам процес пізнання, на думку психологів, у такому випадку трактується як послідовний перехід від відповідей на одні питання до відповідей на інші питання, що постають (виникають) після того, як перші були розв'язані [49].

Проблема, як зазначає Т. Шамова, — це завжди знання про незнання, тобто усвідомлення недостатності знань для задоволення виниклої пізнавальної потреби. Проблема виражається у формі пізнавального завдання (питання) теоретичного або практичного характеру, розв'язання якого створює цілісне уявлення про об'єкт вивчення [54, с. 89].

Пізнавальна проблема може бути розв'язана з різним ступенем самостійності школя-рів і на різних рівнях пізнавальної активності. Основні етапи розвитку проблемного ба-чення у школярів, за В. Загвязинським, мають такий вигляд:

а) проблема шляхом сформованих пошукових завдань дається в готовому для розв'язання вигляді;

б) школярів знайомлять з вихідними даними, що вміщують протиріччя й невідповідності, і спонукають до знаходження й формулювання проблеми та пошукової задачі;

в) вказується ділянка або напрямок пошуків для виявлення проблеми;

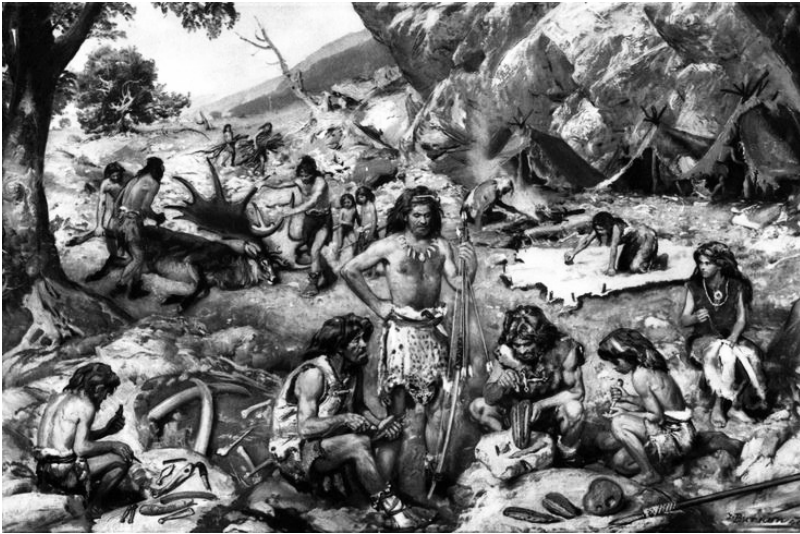
г) учні, засвоюючи логіку навчального пошуку, самі визначають його напрямок, вихідні дані, формулюють проблему і відповідні їй задачі [13].

На думку А. Симановського [50], під час виконання робіт проблемного характеру учні по-новому аналізують, синтезують, самостійно переносять уже відомі прийоми в нову ситуацію для розв'язання нової пізнавальної задачі. Учень формує здібності визначати пізнавальну проблему, вміння вичленовувати частини з цілого, виділяти головне, висувати історичні гіпотези й вести дослідницький пошук.

На думку психологів [13; 43; 48, 49; 53; 54], вміння бачити проблеми є інтегральною властивістю, що характеризує мислення людини, і розвивається воно протягом тривалого часу в найрізноманітніших видах діяльності. Для розвитку цього вміння в процесі навчання того чи іншого предмета вони рекомендують розробляти спеціальні вправи й методики. Розглянемо деякі з видів таких завдань.

Завдання — «продовж розповідь». «Уявіть, що ви потрапили до селища первісних хліборобів та скотарів. Складіть (використовуючи малюнок) розповідь про те, що ви побачили. Свою розповідь розпочніть приблизно так: *«Після довгих мандрів я побачив невелике селище і рушив до людей, які займалися своїми справами...»*

Можна запропонувати дещо інше завдання: *«Після вдалого полювання весь рід зібрався разом. Але люди не просто відпочивали. Всі, навіть діти, були зайняті ділом...»*. Продовж розповідь використовуючи ілюстрацію «Родова община первісних мисливців». Але зробити це необхідно декількома способами. Наприклад — уяви, що ти дитина. Як ти віднесешся до цієї події? Чим будеш зайнятий. Потім уяви, що ти дорослий член роду, або навіть член ради старійшин. Які обов'язки ти будеш виконувати?

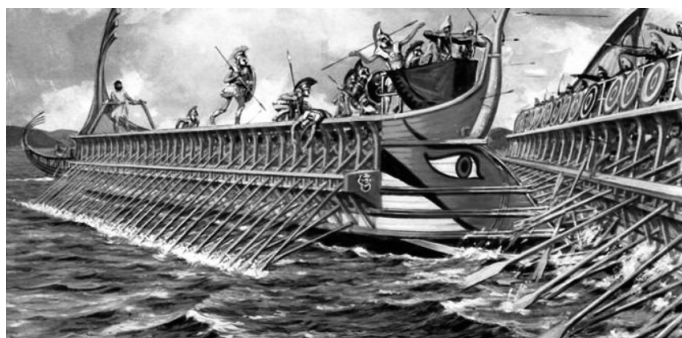

Іл. Родова община

Завдання — «подивись на світ чужими очима». Наприклад: *«Складіть розповідь про єгипетське військо та його похід до чужої країни. Що міг би розповісти простий воїн чи воєначальник про участь в азіатському поході Тутмоса III?»*

Іншого типу завдання:

Вчитель зачитує уривок з документу, наприклад оповідання Діодора про битву коло Саламіну: «Афіняни, що залишилися на острові Саламіні, бачачи, як Аттика палає полемі, і почувши про те, що храм Афіни зруйнований, зовсім занепали духом. Страх охопив також і інших еллінів, які звідусіль зібралися в Пелопонес. Вирішено було, щоб усі командири зійшлися разом і визначили, в якому місці найкраще дати бій... Нарешті, коли було прийнято загальне рішення провести морську битву коло Саламіну, елліни почали готуватися до небезпечної боротьби проти персів...». Пропонуємо учням (попередньо розбивши їх на невеликі групи) використовувати дане джерело (або поему Есхіла «Перси»), ілюстрації та картосхему скласти розповідь про битву: першій групі від імені грецьких воїнів; другій від імені перських воїнів; третя група отримує завдання скласти розповідь від імені Ксеркса та царського почету; четверта — від імені Фемістокла, п'ята від імені військового хроніста, який спостерігає битву...

Саламінська битва

Аналогічних завдань можна розробити чимало, використовуючи їх сюжети, можна вчити дітей дивитися на одні і ті ж історичні події та явища з різних точок зору, тобто очима різних учасників подій і сторонніх спостерігачів. З методичної точки зору важливо, щоб учні були розкуті і відповідали сміливо. Цілком очевидно, що у частини дітей відповіді будуть неминуче однотиповими. Проте на перших порах, як радять психологи, слід утримуватися від критики і відзначати найбільш яскраві, цікаві, оригінальні відповіді. З часом такі вправи дозволять розвинути у дітей здатність уявного переміщення. Як зазначає О. Савенков, «природно, що від такого простого, умовного пересування на місце іншої людини, ще нескінченно далеко до здатності талановитого творця, яка називається надчутливістю до проблем, але перші кроки в цьому напрямі ми вже зробили» [49, 291].

Ще одним завданням для розвитку умінь дивитися на світ «іншими очима», на думку психологів, є завдання із складання розповідей від імені різних людей. Завдання для учнів на кшталт *«складіть розповідь від імені іншого персонажа»* насправді є завдання предметного змісту на визначення рівня інтелектуально-евристичної здібності бачити протиріччя та проблеми. Наведемо приклади:

1. *Уявіть, що кожен з вас військовий хроніст, обов'язком якого був детальний опис ходу всіх військових баталій. Складіть план-хроніку битви при Каннах від імені її очевидця (військового хроніста). Обговоріть в групах різні варіанти плану і сформулюйте спільний план-хроніку битви.*

2. *Складіть розповідь від імені учасника або глядача про Олімпійські ігри. Чим сучасні Олімпійські ігри відрізняються від давньогрецьких, а що в них спільного? Чи можна вважати, що в теперішній час вони слугують справі миру?*

3. *Уявіть, що ви побували у гостях в одного з римських імператорів. Складіть розповідь про один день римського імператора, самостійно вибравши форму: сторінка із щоденника самого імператора; лист в якому розповідається про його життя; свідчення прибічників чи записки іноземного посла, який побував в Римі.*

4. *Складіть розповідь від імені китайського купця епохи Хань, який побував в Індії (чи Римі). Що його більш за все здивувало, що сподобалося, а що — ні?*

Подібні завдання можна виконувати як письмово (запропонувавши учням написати твір), так і усно. Найцікавіші, найвинахідливіші, оригінальні відповіді вчителям слід захоплювати оцінкою. На думку О. Савенкова, учителю слід відзначати кожен несподіваний поворот сюжетної лінії, кожен дрібничку, що свідчить про глибину проникнення учня в новий, незвичний для себе образ [49].

Отже, різні історичні події піддаються як раціональному (інтелектуальному), так й емоційному (через «співпереживання») розумінню. Умінь зрозуміти іншого, тобто, як кажуть, побувати в його «шкірі», як зазначає О. Зубкова, — це риса, не лише важлива для оцінки історичних явищ, діячів, а й необхідна в практичному житті [14, с. 106]. Завдання для розвитку вміння дивитися на світ «іншими очима» допомагають «оживити» історію: дати можливість учням «почути» голоси сучасників історичних подій, побачити наочні образи минулого, тобто дати можливість учням відчувати епоху через використання в тексті підручника документальних свідчень сучасників, уривків художньої літератури, ілюстративного матеріалу тощо.

Уже давно помічено, що навчальний процес є ефективним тоді, коли він захоплюючий. Історія є одним із найбільш захоплюючих шкільних предметів, оскільки її сюжети часто схожі на цікаві детективи, де є і таємниця, і загадка, і людські пристрасті. Будь-яка історична ситуація може бути темою для інтелектуальної гри, що може втілитись в підручнику в образі «машини часу», за допомогою якої учні немов подорожують у часі.

За учасниками такої гри можуть закріплюватися певні рольові функції, наприклад: *«спостерігача»* («Уявіть, що вам вдалося побувати в давньоєгипетському храмі. Що ви там побачили? Опишіть свої враження») чи *«Складіть розповідь від імені очевидця битви на Марфонській рівнині»*; *«учасника»* («Уявіть собі, що вам вдалося побувати в Стародавньому Єгипті XIV ст. до н.е. і поспілкуватися з Ехнатоном. Він запропонував вам узяти участь у проведенні його реформ і звернувся до вас за порадами. Щоб ви йому відповіли?»); *«реставратора»* («Уявіть, що ви вчений-археолог. У результаті археологічних пошуків знайдено давню могилу із залишками поховання. Поряд з покійником, якого поклали в позі сплячого на боку, були зброя, знаряддя праці, залишки їжі. Про які погляди первісних людей свідчать ці знахідки?») тощо.

Можна почути заперечення: «В історії немає умовного способу». Проте, як вже зазначалося, головною метою дослідницької діяльності в школі є надбання учнем функціонального навичку (досвіду, практики) дослідження як універсального способу освоєння дійсності через підвищення мотивації до навчальної діяльності і активізації особистої по-

зцілі учня в освітньому процесі, основою яких є надбання суб'єктивно нових знань (тобто самостійно отриманих знань, що є новими і особисто значущими для конкретного учня).

Для реалізації принципу активності в навчанні, на думку Т. Шамової, вирішальне значення мають не лише знання, якими володіє учень, але і його емоційний стан. Створення емоційного тла є необхідною умовою для перетворення знань у переконання. «Без особистісного ставлення учня до питання, що вивчається, не можна перетворити знання в його особистісне надбання» — зазначає дослідниця [54]. Емоції створюють загальний настрій, від якого залежить успіх у навчанні. Вони визначають спрямованість уваги, характер сприйняття, його вибірковість, обсяг, нарешті, активізують розумові процеси. Крім того, сприйняття предмета під час емоційного переживання стає більш змістовним, об'ємним, оскільки асоціації, які виникають, привносять щось із попереднього досвіду і таким чином конкретизують та збагачують здобуті уявлення, уточнюють поняття [37, с. 15].

Емоційне переживання — одна з важливих умов переходу знань у внутрішній світ особистості. На думку психологів, емоційна пам'ять певною мірою може бути сильнішою від інших видів пам'яті. Ю. Петухова вводить термін «емоційний прискорювач» навчання історії. Мається на увазі ефективніше вивчення історичного матеріалу внаслідок емоційного сприйняття його учнями [40, с. 98].

В основу інтелектуальної гри, що будується за принципом ймовірності, закладено принцип моделювання ситуацій відповідно до заданого набору можливостей та умов їх реалізації. Саме таке моделювання, на думку О. Зубкової, сприяє формуванню навичок прийняття оптимальних рішень, розвитку інтуїції та логічного мислення [14].

Сприяють формуванню в учнів досвіду дослідницької поведінки **завдання з елементами образотворчої діяльності**. Наприклад: «*Опишіть чи намалюйте пейзаж, який бачили мисливці на мамонтів, а також тварин, самих мисливців та їх житло*». На думку психологів, малювання таїть в собі величезні, справді невичерпні можливості інтелектуально-творчого розвитку дитини. Створення зображень сприяє розвитку в учнів здатності спостерігати за живими і неживими об'єктами. Наприклад, учням пропонується придумати і намалювати якомога більше сюжетів з історії Стародавнього Єгипту. Завдання можна сформулювати так: «*Уявіть себе на місці єгиптянина, який потрапив в країну, де люди спілкуються малюнками. Як би ви зобразили історію Стародавнього Єгипту*». Таке завдання розвиває в учнів здатність по-різному дивитися на одне і те ж явище або подію.

Загалом розв'язання проблемних завдань має такі етапи:

- постановка завдання перед учнями;
- вибір ними можливих шляхів розв'язання проблемного завдання;
- генерування ідей (колективних та індивідуальних), їх обговорення;
- обґрунтування учнями власних думок і суджень;
- остаточна відповідь на поставлену проблему.

Таким чином, після визначення проблеми йде пошук її розв'язання, тобто розгортається наступна фаза розумового процесу — фаза розв'язання проблеми. Як стверджував Г. Гегель, думка «повинна піднятися над точкою зору подиву, щоб дійсно усвідомити свій об'єкт» [10, с. 171]. Відповідь на поставлену проблему досягається за допомогою інтенсивної інтелектуальної діяльності, що протікає у формі висування гіпотез, їх доведення або спростування.

Як розвивати в учнів вміння висувати гіпотези?

Нові знання з історії вперше усвідомлюються учнем-дослідником у формі гіпотези. Тому одним з головних, базових дослідницьких умінь є досить складне вміння висувати гіпотези, робити припущення. У цьому процесі необхідні оригінальність і гнучкість мислення, продуктивність, а також такі особистісні якості, як рішучість і сміливість. Гіпотези народжуються як у результаті логічних міркувань, так і в підсумку інтуїтивного мислення.

Чим же відрізняється гіпотеза від припущення? Головна вимога до гіпотези — її узгодженість із фактичним історичним матеріалом, тому не всяке припущення можна назвати гіпотезою. На відміну від простого припущення, вона повинна бути обґрунтованою, вказувати шлях дослідницького пошуку в процесі вивчення історії. Для шкільних досліджень, спрямованих на розвиток творчих здібностей учнів, важливим є вміння виробляти якомога більшу кількість гіпотез. Гіпотеза часто виступає тим чинником, що мотивує творчий дослідницький потенціал школяра, спонукає до активної креативної діяльності під час роботи над історичним матеріалом.

Зверніть увагу!

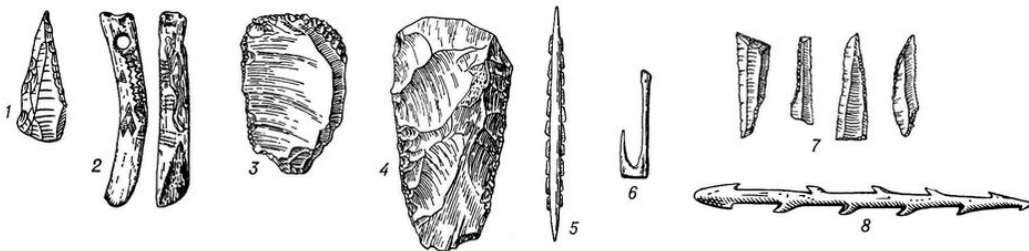
Висування гіпотез, припущень і нетрадиційних (провокаційних) ідей — це ті розумові навички, що забезпечують дослідницький пошук і, в остаточному підсумку, прогрес у будь-якій творчій діяльності. Вони виникають як можливі варіанти розв'язання проблеми, і потім, у ході аналізу історичного матеріалу чи документу, належить оцінювати їх імовірність. Таким чином, гіпотези дають учням можливість побачити історичну проблему в іншому світлі, подивитися на ситуацію з іншого боку. Цінність припущень, навіть найбезглуздіших, провокаційних ідей у тому, що вони змушують учнів вийти за межі повсякденних уявлень, поринути в стихію уявної гри, ризику, зробити те, без чого рух у незвідане неможливий.

Формуванню вміння виробляти гіпотези можуть передувати спеціальні тренінгові завдання. Цікавим завданням для розвитку вміння висувати гіпотези є завдання — **«складіть розповідь, використовуючи дану кінцівку»**. Вчитель зачитає учням кінцівку розповіді (можна взяти будь-який літературний твір про дану епоху чи історичний документ) і пропонує учням спочатку подумати, а потім розповісти про те, що було на початку і чому все закінчилося саме так. Наприклад: «...*Жителі селища Чорнобурих та їх гості з поселення Червоних Лисиць бенкетували до заходу сонця. Вони ковтали сире тепле м'ясо оленів, доки віка не почали закриватися*» [28]. Після відповідей учнів, вчитель може зачитати інтерпретацію автора історичної повісті «Мисливці на мамонтів» (С. Покровського), уривок з якої використано у завданні. В цьому завданні оцінюється в першу чергу логічність та оригінальність викладу.

Завдання «Перелік можливих причин». Описується будь-яка ситуація із повсякденного життя людей давнини (можна її взяти з літературного твору, джерела чи самостійно змодельовати). Учням потрібно назвати побільше можливих причин, що пояснюють те, що відбулося. Переміг той, хто назвав за певний проміжок часу більше різноманітних варіантів [1, 18].

Завдання «скільки способів застосування предмета». Вчитель називає будь-який предмет побуту людей давнини, їх знаряддя праці тощо. Учням потрібно перерахувати якомога більше різноманітних способів його застосування. Перемагає той, хто вкаже більшу кількість різноманітних функцій предмета (спосіб застосування предмета може бути нетрадиційним, проте реальним).

Наприклад, це можуть бути знаряддя праці кроманьйонця.

Іл. Знаряддя праці кроманьйонця.

Заохочуються найоригінальніші, найнесподіваніші відповіді, разом з тим варто зраховувати як правильні тільки ті варіанти відповідей, які дійсно застосовні на практиці. На думку психологів, в ході виконання цього завдання активізуються і розвиваються всі основні параметри креативності, що звичайно фіксуються при її оцінці: продуктивність, оригінальність та гнучкість мислення. На думку психолога О. Савенкова, такі завдання дозволяють дитині навчитися концентрувати свої розумові можливості на одному предметі. «Поміщаючи його в різні ситуації і створюючи таким чином найнесподіваніші системи асоціативних зв'язків з іншими предметами, дитина вчиться відкривати в буденному нові, несподівані можливості» — зазначає дослідник [49, с. 294].

Дані тренінгові завдання можуть виконуватися як індивідуально, так і в групах. Виникнення проблемної ситуації, висунення гіпотез часто спонукає потребу учнів до спілкування, оскільки для розв'язання подібних тренінгових завдань знань, умінь, і навичок, якими володіє окремих учень, часом було недостатньо. Таким чином, інтерактивний характер таких завдань робить групову роботу в даному випадку досить ефективною, тим паче, що для підлітків важливим є не лише результат, а й спілкування в процесі навчання, визнання цінності їх поглядів, думок в очах однолітків. Обмінюючись своїми думками, учні починають аналізувати проблемну ситуацію та усвідомлювати проблему, а, отже, здійснювати пошукову процедуру: сприймають та аналізують інформаційно-пізнавальну суперечність, тобто вичленовують неузгоджені судження, несумісну інформацію, відшукують проблему й усвідомлюють суперечність, що лежить у її основі та формулюють у формі запитання [47]. Таким чином, з умінням виробляти гіпотези безпосередньо пов'язане уміння учнів ставити запитання.

Зверніть увагу!

Надзвичайно важливим етапом є перевірка гіпотези, на якому здійснюється аналіз усього процесу розв'язання проблеми. Цей етап потребує від учнів цілу низку розумових операцій: аналізу, синтезу, порівняння, перенесення знань та умінь у нову ситуацію, ділового спілкування. Така діяльність сприяє розумовому розвитку учнів, стимулює інтелектуально-логічні та інтелектуально-евристичні здібності.

Чому важливо розвивати вміння задавати питання?

У методиці організації дослідницької діяльності значну роль відведено постановці запитань. Терміни «проблема», «запитання», «проблемна ситуація» позначають нетотожні, але тісно пов'язані між собою поняття. Запитання ми розглядаємо як форму вираження проблеми, а гіпотезу — як спосіб розв'язання проблеми. Запитання спрямовує мислення школяра на пошук відповіді, у такий спосіб збуджуючи потребу в пізнанні, залучаючи його до розумової праці. Стимулювати в учнів здатність ставити запитання надзвичайно важливо і водночас складно.

Важливо, звернути увагу учнів на те, що передумовою, базисом запитання є вихідні знання. Вони в явній або неявній формі можуть міститися у запитанні. Неповнота, невідзначеність цих базових знань усувається за допомогою таких слів, як: «де», «коли», «хто», «що», «чому», «які» тощо. Їх ще називають «операторами запитання». Важливо, розвивати в учнів здатність ставити питання різних видів і типів — не лише на отримання інформації, а й на встановлення подібності й відмінності; питання встановлення причинно-наслідкових зв'язків, оцінки історичної події чи особи та ін.

Варто звернути увагу учнів, що будь-яке запитання можна умовно розділити на дві частини — базисна (вихідна) інформація, і вказівка на її недостатність. Запитання поділяються на дві великі групи:

1. Прямі (уточнювальні — їх ще називають «чи»-питання): «Чи правильно, що...», «Чи можна стверджувати, що...». Такі запитання можуть бути простими й складними.

Складними називають запитання, що складаються фактично з декількох запитань. Прості запитання: поділяють на дві групи: умовні й безумовні.

«Чи міг Цінь Шіхуан-ді листуватися з перським царем Дарієм I?» «Чи можна стверджувати, що Давня Греція була батьківщиною демократії?» — просте умовне запитання.

Складні запитання, наприклад: «Аристотель, розмірковуючи про успіхи давньогрецьких тиранів, писав: «Тиран в очах своїх підданців повинен бути не тираном, але домоправителем і царем, не узурпатором, але опікуном; тиран повинен вести скромний образ життя, не дозволяючи собі надмірностей; знатних залучати на свій бік своїм поведженням, а більшістю керувати за допомогою своїх демагогічних прийомів. Чи підтверджує ці слова історія ранньогрецької тиранії?».

2. Невизначені, непрямі (їх ще називають заповнювальні або «до»-питання). Вони зазвичай включають у свій склад слова: «чи», «чому», «як», «з якою метою» та ін. Наприклад, «Як ви тлумачите поняття держава?» — питання, спрямоване на заповнення його змісту. «Якими знаннями та рисами характеру, на вашу думку, мав би володіти фараон, щоб управляти давньоєгипетською державою? Свою думку обґрунтуйте. Закінчіть речення: «Я вважаю, що правитель Стародавнього Єгипту повинен володіти такими знаннями та рисами, як..... Оскільки.....» — приклад невизначеного запитання, відповідь на яке вимагає доведення.

Заслужує на увагу підхід О. Пометун, яка пропонує поділяти завдання на «тонкі» та «товсті». В підручниках в рубриці «Читаймо для розуміння» авторка пропонує виконати такі завдання «Читаючи текст, поставте до нього «тонкі» й «товсті» запитання. Записуйте ці запитання у таблицю, а потім колективно з'ясуйте відповіді» [44]:

«Тонкі» запитання	«Товсті» запитання
-------------------	--------------------

Зверніть увагу!

«Тонкими» називаються закриті запитання, які потребують коротких відповідей (з 1–3 слів), що повторюють зміст прочитаного (почутого). Такі запитання зазвичай репродуктивного характеру і починаються зі слів «хто», «де», «коли» і т.п. «Товсті» запитання — це запитання, що потребують роздумів, залучення додаткових знань, умінь аналізувати, порівнювати тощо. Такі запитання часто називають «відкритими», оскільки вони вимагають розгорнутої відповіді, допускають різні версії та ідеї, передбачення тощо. Вони часто починаються зі слів «чому», «у чому ви бачаєте причину...», «яка ваша думка...» і т.п.

Таблиця «товстих» і «тонких» запитань може бути використана на будь-якому з трьох основних етапів уроку: на стадії виклику — це запитання до вивчення теми, на стадії осмислення — спосіб активної фіксації запитань у процесі читання чи слухання, під час рефлексії — демонстрація розуміння засвоєного.

Таблиця «товстих» і «тонких» запитань

«Товсті» запитання	«Тонкі» запитання
Дайте пояснення, чому..? У чому відмінність..? У чому причина...? Які наслідки..? Яка ваша думка..?	Хто? Що? Коли? Де? Чи правильно, що..? Чи згодні Ви..?

У процесі роботи з таблицею в праву колонку пропонуємо учням записувати питання, які вимагають простої відповіді (Наприклад: «У якому столітті правив Перикл?»). У лівій колонці — питання, що вимагають детальної розгорнутої відповіді (наприклад: «Чим сучасні Олімпійські ігри відрізняються від давньогрецьких, а що в них спільного?»).

Зауважимо, що сама дослідницька процедура постановки запитань є витокком осмисленого ставлення учнів до навчального змісту, позиції автора підручника чи документу і позицій один до одного. Самостійно поставлені запитання можуть стати певним стимулом для уважного перечитування як тексту підручника, так й історичного документу. Також вони спонукають до детального аналізу, оскільки стають джерелом інтерпретації власного висловлювання, без якого осягнення історичного явища неможливе.

Таким чином, формування в учнів вміння задавати питання педагогічно доцільне, оскільки такий підхід спрямований на збудження дослідницької діяльності, стимулює мисленеву діяльність, уяву, пам'ять, емоції. Завдання, що спрямовані на постановку учнями до тексту підручника чи історичного документу питань розвивають уміння аналізувати інформацію чи історичне джерело, історичну подію чи явище, діяльність історичних діячів, породжують зацікавленість школярів, підвищують їхнє сприйняття історичного матеріалу чи джерела. Мета таких завдань, які за змістом і способом виконання мають дослідницький характер, — підготувати учнів до критичного аналізу історичної інформації, історичних документів та додаткової літератури, виробити уміння аналізувати та оцінювати їх історичну цінність, стимулювати до самоосвіти.

Для розвитку вміння задавати питання ми пропонуємо такі тренінгові завдання, деякі з них в ігровій формі. Наприклад, дидактична гра «Подорож на машині часу» ґрунтується на уявній зустрічі з «гостями з минулого», яким потрібно поставити питання про тогочасне життя. Проводиться вона може як в парах, так і поділом класу на команди «журналістів-істориків» та «представників минулого». Завдання може бути такого типу:

«Уявіть, що Ви команда журналістів-істориків і у вас редакційне завдання побільше довідатися про життя в Стародавньому Єгипті. Вам на машині часу вдалося відвідати цю країну і поспілкуватися з його мешканцями — трудовим людом, воїнами, жерцями, представниками знаті, фараоном. За допомогою 5–7 питань до стародавніх єгиптян ви маєте отримати якомога більше інформації для свого історичного репортажу».

Для команди «стародавніх єгиптян» також завдання — за допомогою 5–7 питань отримати якомога більше інформації про значення спадщини Стародавнього Єгипту для сучасного світу — тобто дізнатися, що з історії Стародавнього Єгипту дійшло до нашого часу (пам'ятки, твори мистецтва та літератури, історичні джерела).

Команди можуть заздалегідь підготувати питання. Для урізноманітнення гри — можна розділити ролі в команді представників давньої країни — хтось є представником трудового люду, воїнів, хтось жрецтва, знаті, а хтось і фараон. Перемагає та команда, яка задала кращі питання і надала повні відповіді на питання команди суперниці. Оцінюючи цей конкурс слід враховувати грамотність і логіку як питання так і відповідей, повноту і правильність висвітлення історичних фактів та деталей епохи, власне ставлення до описуваних подій.

Даний конкурс-гра може проводитися не лише між «представниками минулого і сучасного, а може бути «між представниками різних народів однієї історичної епохи» [24].

Зазначимо, що ігрова форма уроку дозволяє створити ситуації для проявлення індивідуальної творчості, набуття учнями досвіду дій в нестандартних ситуаціях. Аналогічних завдань можна розробити чимало, використовуючи їх сюжети, можна учити дітей дивитися на одні і ті ж явища і події з різних точок зору, тобто очима різних учасників подій і сторонніх спостерігачів.

Які завдання сприяють розвитку в учнів вміння давати визначенням поняттям?

Величезне значення в дослідницькій діяльності має вміння учнів давати визначення поняттям, оскільки вони є однією з форм логічного мислення і відображають предмети, події, явища в їх суттєвих та загальних ознаках. Тобто, дати визначення поняттю означає — вказати ознаки, які входять в його зміст, надати терміну зміст та значення.

Коректне визначення є одним з надійних засобів, який дозволяє уникнути непорозумінь в спілкуванні, науковому диспуті, дослідженні.

Вміння логічно та коректно давати визначення поняттям формує культуру мислення. Варто зазначити, що поняття має бути чітким і зрозумілим, не містити двозначності. Не можна підміняти поняття метафорами чи порівнянням, наприклад: «Демократія — це протилежність тиранії».

Одним із прийомів, який сприяє вмінню коректно давати визначення поняттю є опис, який передбачає визначення ознак предмета, історичної пам'ятки, події, явища. Описати явище чи історичну пам'ятку — означає відповісти на такі основні питання: «Що це таке? Чим воно відрізняється від інших явищ, а що подібного?». Наприклад, учням можна запропонувати описати піраміду та дати своє власне визначення пам'ятці. Учні зазначають, що це кам'яна споруда, а точніше монументальна і призначена для поховання фараонів, тобто була їх усипальницею. Також, звертають увагу, що вона пірамідальної форми — звідки й отримала назву. Можна учням запропонувати порівняти її з іншими спорудами стародавнього світу. Наприкінці доцільно порівняти визначення, що висловлені учнями в процесі творчої роботи, з визначенням, яке дається в науці.

Для розвитку вміння давати визначення поняттям можна використати тренінговий конкурс «Відгадай — яке поняття зображено?». Один із гравців команди (групи) отримає аркуш паперу на якому написано поняття чи є зображення, яке характеризує це поняття. Завдання учасника — за допомогою опису чи зазначення ознак поняття допомогти команді визначити поняття, що зображено чи зазначено на аркуші паперу. Перемагає та команда, яка за певний проміжок часу визначила більшу кількість понять або за менший проміжок часу дала визначення поняттю.

Досить ефективним для тренування вміння працювати з поняттями є прийом порівняння, який дозволяє виявити подібні та відмінні риси певних історичних явищ, понять. Наведемо приклади таких завдань [21]:

На основі схеми порівняйте, тобто знайдіть подібне і відмінне, в сусідській і родовій общинах. Поміркуйте, як змінилося життя окремої сім'ї в сусідській общині.

Родова община

Сусідська община

	Родова община	Сусідська община
Подібне		
Відмінне		

Також сприяють вмінню давати визначення поняттям творчі завдання, під час виконання яких учні мають використати запропоновані поняття у визначеному контексті. Наприклад:

Завдання № 1

Уявіть, що ви потрапили до родової общини. Складіть коротку розповідь про життя її членів, їхнє житло, одяг та заняття. Застосуйте в розповіді поняття: «рід (родова община)», «плем'я», «первісність».

Завдання № 2.

Використовуючи поняття «народний трибун», «вето», «сенат», «консул», «диктатор», охарактеризуйте особливості республіканського устрою в Римі.

Важливим засобом розвитку вміння в учнів давати визначення поняттям в учнів основної школи є історичні загадки, які можна використати в конкурсах. Більш ефективним завданням для розвитку вміння давати визначення поняттям і при цьому розвивати оригінальність, продуктивність та гнучкість мислення можуть стати завдання складання загадок.

Одним з варіантів може бути конкурс “Дешифровщик” [24]. Цей конкурс можна провести за двома варіантами.

І варіант — це за зразком програми “Найрозумніший”. Ведучий пояснює, що за цифрами приховані відповідні літери. Та команда, яка швидше відгадає зашифроване слово, отримує 1 бал. Всього можна зашифрувати 6 слів.

1 — А, З, О, Ч. 2 — Б, И, П, Ш. 3 — В, І, Р, Щ. 4 — Г, Ї, С, Ь.

5 — Ґ, Й, Т, Ю. 6 — Д, К, У, Я. 7 — Е, Л, Ф. 8 — Є, М, Х. 9 — Ж, Н, Ц.

Приклади:

1637666 — міст в Стародавньому Римі для переведення каналу або трубопроводу (водогону) через балки, річки та дороги (*акведук*)

6781631536 — форма держави, при якій влада належить народу (*демократія*)

67291224 — тип письма, що був поширений в Дворіччі (*клинопис*)

2123364 — стародавні рукописи (*папіруси*)

47915 — один із вищих органів влади у Стародавньому Римі (*сенат*)

38314737 — знак найдавнішого письма (*ієрогліф*).

ІІ варіант. Ведучий дає представникам команд список ключових слів і пояснює, що розшифрувавши ключові слова і замінивши цифри відповідними літерами, вони прочитають два крилаті вирази.

Наприклад, зашифрованим виразами можуть бути знамените повідомлення Юлія Цезаря сенату про одну з легких перемог в Малій Азії — «*Прийшов, побачив, переміг*», а друге — не менш знаменитий вислів, що означає рішення, після якого не можна відступати — «*Перейти Рубікон*».

1. «5 8 2 4 1 3 7, 6 3 9 10 15 2 7, 5 11 8 14 12 16 13».

2. «5 11 8 11 4 14 2 8 17 9 16 17 3 18».

Список ключових слів:

1. 5 16 8 8 — цар гірської держави Епір на Балканському півострові, який прибув на допомогу грецьким містам на півдні Італії, які боролися в першій половині III ст. до н.е. проти римського завоювання. (*Піпп*)

2. 13 10 18 18 16 9 10 19 — карфагенський полководець, який розгромив римські легіони в 216 р. до н.е. в битві при Каннах. (*Ганнібал*)

3. 17 3 18 20 17 21 16 4 — давньокитайський мислитель, заснував першу в Китаї приватну школу. (*Конфуцій*)

4. **22 16 3 17 19 11 14 16 10 18** — в 284 р. легіонери проголосили його імператором Риму. (*Диоклетіан*)

5. **22 10 7 2 22** — другий цар Ізраїльсько-Іудейського царства, який у 995 р. до н.е. оволодів Єрусалимом і зробив його своєю столицею. (*Давид*)

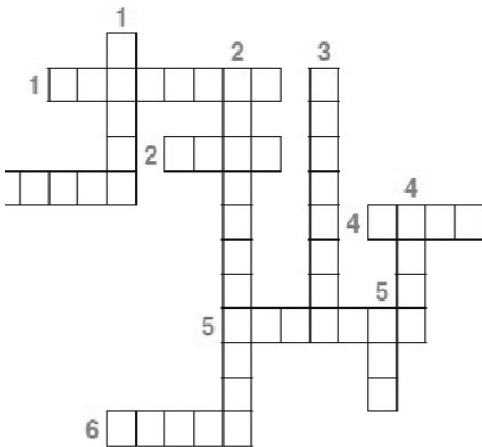
6. **1 17 12 14 8 2** — жителі, які населяли Південне Дворіччя в давнину. (*шумери*)

7. **15 10 4** — цілющий підбадьорюючий засіб, який в давнину китайські лікарі рекомендували своїм хворим пацієнтам. (*чай*)

Зашифрувати таким чином можна й інші крилаті вирази.

Ще однією з вправ формування вміння давати визначення поняттям є розгадування кросвордів та їх складання. Особливо цінним є те, що визначення в кросвордах часом подаються без будь-якого додаткового контексту, тобто самі по собі. Тому учні при їх вирішенні мусять активізувати наявні знання, уяву та логічне мислення.

Наприклад [21]:

По горизонталі: 1. Варна, представники якої знали священне вчення та служили богам, нерідко жили при царському дворі як радники правителів. 2. Релігійні збірки священних гімнів, наспівувань, жертвних молитов, що також містять факти тогочасної історії. 3. До цієї варни входили слуги, дрібні ремісники та наймити. 4. Річка на північному сході Індії, що несе свої води в Індійський океан (Бенгальську затоку). 5. Варна, до якої входили воїни, обов'язком яких була участь у війнах і управління державою. 6. Варна, до якої входили хлібороби, скотарі, ремісники торгівці.

По вертикалі: 1. Замкнені групи людей, місце яких в суспільстві визначається звичаями і релігійними законами. 2. Люди, котрі не входили до жодної варни. Вони були ізгоями і до них у суспільстві ставилися з презирством. 3. Мова аріїв, споріднена із багатьма сучасними європейськими мовами. 4. Назва напівкочових племен, які наприкінці II тис. до н.е. прийшли в Індію із північного сходу. 5. Річка в Індії, в долині якої існувало місто Мохенджо-Даро.

В чому полягають особливості роботи з історичними джерелами в умовах дослідницького навчання?

Історичні джерела доцільно використовувати на різних етапах уроку історії і з різною метою, наприклад, для мотивації навчальної діяльності учнів на початку уроку; для формування в учнів дослідницьких вмінь, для організації групової роботи чи дискусії; для демонстрації розмаїття думок, позицій, оцінок подій, процесів, явищ тощо. Зазначимо, що використання історичних джерел в процесі навчання історії робить його більш осмисленим, сприяє розвитку в учнів історичного і критичного мислення.

У процесі навчання історії в основній школі використовуються такі основні типи джерел — речові, писемні, усні, візуальні. Втім зазначимо, що будь-яка класифікація джерел є умовною, оскільки розмаїття історичних джерел настільки велике, що жодна схема чи класифікація не може охопити всі їх аспекти та інформаційні особливості.

Використання історичних джерел в процесі дослідницької діяльності з історії має відповідати певним методичним умовам, зокрема:

1. Відбираючи історичні джерела важливо врахувати їх відповідність змісту, цілям і завданням навчання історії, доступність для учнів (відповідність їх віковим можливостям), пов'язаність джерела з програмовим матеріалом.

2. Перед використанням в процесі дослідницької діяльності конкретного джерела та завдання до нього варто визначити мету роботи з цим джерелом: викликати інтерес, мотивувати учнів, формувати конкретні вміння, реконструювати певні історичні події та явища, формувати ціннісні орієнтації тощо. Від цього залежить і методика його використання, вибір етапу уроку на якому організовується робота з джерелом.

3. Організуючи дослідницьку роботу учнів з історичним джерелом варто орієнтуватися на використання активних та інтерактивних прийомів навчання — це робить навчання дієвим, продуктивним та цікавим для учнів. При цьому вибрані прийоми роботи з історичними джерелами мають бути спрямовані на формування відповідних умінь передбачених навчальною програмою.

4. Не варто обмежуватися одним джерелом історичної інформації, а поєднувати роботу з ним з іншими типами джерел, наприклад роботу з писемним джерелом поєднати з роботою з візуальним, картою, текстом підручника. Це значно збагатить уявлення учнів про ту чи іншу історичну подію чи явище.

5. Робота з історичними джерелами в процесі навчання історії має носити системний характер, поступово ускладнюючи як самі джерела так і дослідницькі завдання до них — від коротких до більш складних джерел, від простих запитань до більш каверзних. Починати роботу з певним видом джерела варто з ознайомлення учнів з алгоритмом роботи з ним.

6. Варто уникати використання надмірної кількості джерел одночасно; занадто довгих та важких текстів для розуміння учнями. Не потрібно зловживати використанням історичних джерел суто для отримання інформації, яка є загальновідомою чи є у вільному доступі — історичні документи варто використовувати для формування певних умінь з історії. Слід уникати також занадто широких запитань та неконкретних завдань до джерела (вони мають бути чіткими і потребувати конкретної відповіді).

Методика використання речових історичних джерел в дослідницькій діяльності учнів

До речових історичних джерел відносять матеріальні рештки діяльності людини чи змінене людською діяльністю природне середовище. Це насамперед місця проживання людей (стоянки, поселення, городища, міста), пам'ятки архітектури, кургани, могильники, храми, залишки жител, майстерень, знаряддя праці різних епох, предмети і речі домашнього вжитку, прикраси та ін. За всієї багатоманітності речових джерел спільним для них є те, що вони хоча й віддзеркалюють розмаїття інформації про різні історичні епохи, мають однаковий тип її кодування. Скрізь носієм інформації виступають матеріальні речі та предмети. Дослідження цього типу джерел здійснюється переважно за допомогою більш-менш однакових методів і прийомів.

Специфіка викладання історії в основній школі передбачає використання в навчальному процесі не самих речових джерел, а їх зображень та історичних реконструкцій зроблених на основі їх вивчення істориками. Різниця між ними і візуальними джерелами інформації в тому, що вони зазвичай як експонати знаходяться в музеях або є існуючими пам'ятками архітектури. Тобто їх можна аналізувати як на фото чи реконструкції, а також відвідавши музей чи сайт музею і переглянути як реальний експонат.

Робота з речовими історичними джерелами на уроках в основній школі передбачає насамперед їх аналіз. На початковому етапі при роботі з історичними джерелами доцільно використовувати алгоритми. Наприклад, аналіз знарядь праці можна зробити за таким алгоритмом:

- Розгляньте зображені на ілюстрації знаряддя праці людини.
- Визначте, з якого матеріалу вони зроблені.
- Поміркуйте, яке їх призначення?
- Які висновки про розвиток суспільства (чи економіки) можна зробити на основі зображених знарядь праці.

Втім слід пам'ятати, що це типові алгоритми, і в залежності від особливостей джерела чи навчальної мети, алгоритм може змінюватися. Зокрема, при порівнянні знарядь праці, наприклад первісних людей, доцільні такі додаткові завдання:

- Порівняйте знаряддя праці неандертальця та кроманьйонця за складністю виготовлення.
- Які із зображених знарядь є складнішим за технікою виготовлення?
- Поміркуйте, що міг робити неандерталець, використовуючи знаряддя № 1?
- Поміркуйте, що міг зробити кроманьйонець, використовуючи знаряддя № 3?
- Які висновки про заняття неандертальців та кроманьйонців можна зробити на основі зображених знарядь праці.

Для аналізу речових предметів побуту доцільно запропонувати учня такий алгоритм:

- Розгляньте зображені на малюнку предмети побуту.
- З якого матеріалу вони виготовлені?
- Як називається вид ремесла, що з ними пов'язаний?
- До якого історичного періоду відносяться ці предмети побуту?
- До історії якої країни давнини належать ці предмети вжитку?

Значна увага в навчальній програмі і підручниках всесвітньої історії приділено питанням розвитку архітектури та мистецтва. Це обумовлено тим, що пам'ятки архітектури та мистецькі твори є «свідками» багатьох історичних подій. Аналіз цих пам'яток дозволяє візуалізувати для учнів історію, сформувані в них образні уявлення про певну історич-

ну епоху чи конкретну країну. Пам'ятки мистецтва та архітектури відображають не лише певні мистецькі стилі та естетичні смаки, які були в тогочасному суспільстві, а й певний рівень розвитку виробничих технологій, конкретні суспільні явища, історичні тенденції.

Характеризуючи пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва, учні можуть застосовувати такий алгоритм:

- Хто є автором (архітектором) цієї пам'ятки? Яка її назва?
- До якого історичного періоду належить пам'ятка архітектури (чи мистецтва)?
- Як у пам'ятці втілено особливості історичного періоду (чи події), естетичні вподобання людей певної історичної епохи?
- Опишіть вигляд пам'ятки (якщо це споруда то — ззовні та всередині). У якому стилі її створено? Які характерні ознаки цього стилю?
- Як склалася доля історичної пам'ятки (збереглася неушкодженою, реставрована, відновлена; збереглася у вигляді копії).
- У чому історична та мистецька цінність пам'ятки?
- Що вразило Вас в цій пам'ятці найбільше?

Безперечно, що завдання до ілюстрації (наприклад в підручнику) не буде містити цілого алгоритму, бо в цьому нема потреби і займає занадто багато місця, також відволікає увагу від основного завдання. Учням варто пояснити, що такий алгоритм використовується зазвичай при аналізі історичного джерела з метою отримання нової інформації, для критичного аналізу джерела. Якщо до джерела поставлене конкретне завдання, учні мають проаналізувати джерело за алгоритмом і дати відповідь на це завдання.

Наведемо декілька прикладів таких дослідницьких завдань.

1. Спираючись на текст підручника і зображення, розкажіть про спосіб життя кіммерійців

2. Роздивіться зображення витворів давньогрецьких митців, розміщені на сторінках підручника. Працюючи в малих групах, обговоріть:

- Які сцени зображені на вазах?
- У чому відмінність червонофігурного вазопису від чорнофігурного?
- Які ваші враження від грецького вазопису?

На прикладі однієї з ваз представте свої міркування класу.

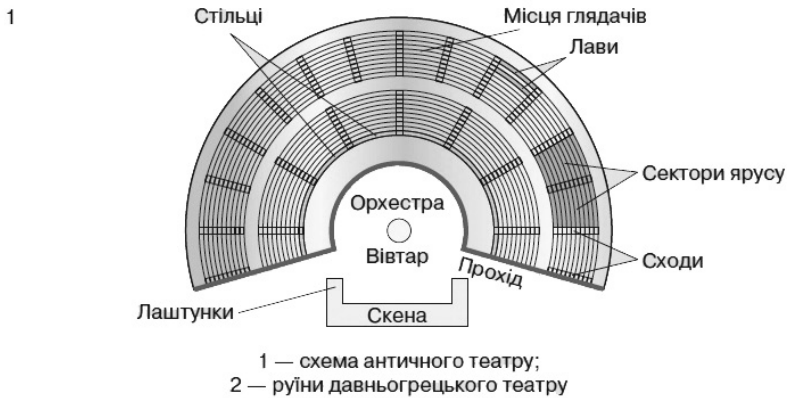

Зразки давньогрецької червонофігурної (1, 3) та чорнофігурної (2) кераміки

3. Спираючись на текст підручника і малюнки, поміркуйте: у чому ви бачаєте взаємозв'язок римської та грецької архітектури? У чому виявилась їх відмінність? Випишіть у зошит, які відкриття римської архітектури збереглися в сучасному будівництві. Які враження на вас справляють давньоримські архітектурні пам'ятки?

4. На основі тексту підручника та ілюстрації визначте: у чому особливості давньогрецького театру? Порівняйте давньогрецький і сучасний театр. Заповніть у зошиті порівняльну таблицю

	Давньогрецький театр	Сучасний театр
Спільне		
Відмінне		

Особливості роботи з історичними документами в умовах дослідницького навчання

Використання історичних писемних джерел в процесі дослідницької роботи на уроках історії має велике значення. По-перше, за допомогою документа реалізується принцип наочності в навчанні історії. Вдалий відбір та використання документів (чи їх уривків) сприяє конкретизації історичного матеріалу, дає змогу зробити висновки більш переконливими. По-друге, вдало відібрані джерела можуть допомогти «оживити історію та відчути дух епохи», оскільки в багатьох з них мова йде про життєвий досвід та повсякденні турботи людей. Це сприятиме формуванню в учнів інтересу до історії [7]. По-третє, при роботі з документами в учнів активізуються процеси мислення й уяви, що сприяє більш плідному засвоєнню історичних знань і розвитку історичної свідомості. Крім вищезазначеного, європейський методист Р. Страдлінг визначає ще такі функціональні можливості історичного документа як засобу навчання:

- писемні свідчення того часу (дипломатичні депеші чи протоколи нарад, листи чи щоденникові записи) часто допомагають показати процес прийняття рішення (під тиском, за наявності неповної та суперечливої інформації) в реальному часі;
- під час безпосередньої роботи з писемними джерелами учні мають застосовувати основні історичні поняття, ставити питання, аналізувати й пояснювати зміст інформації, робити власні висновки, які вони потім можуть перевірити з іншими способами їх тлумачення;
- первинні джерела надають учням чудові можливості відчувати себе в ролі людей, безпосередньо пов'язаних з подіями, що вивчаються;
- опрацювання первинних писемних джерел показує учням різні погляди на окрему історичну подію чи процес, а також надає можливість порівняти тексти, написані в той час учасниками, очевидцями і коментаторами, з текстами, складеними істориками згодом;
- звернення до різних писемних джерел, особливо першоджерел, також дає змогу учням перевірити висновки і пояснення, викладені в підручниках, викладачами чи засобами масової інформації. У більшості випадків регулярне використання першоджерел поряд із підручниками та іншими навчальними матеріалами сприяє надбанню «звички» перехресної перевірки фактів і їхніх тлумачень;
- вивчення писемних свідчень у хронологічній послідовності виробляє «звичку» до критичного аналізу того, як кожен новий елемент інформації підтверджує чи заперечує інформацію та її тлумачення, хронологічно викладені в інших документах. Це не просто частина процесу ознайомлення учнів з методом вивчення історії, це також спосіб подальшого розвитку їх здібностей міркувати, вміння думати, аналітичних навичок, що, своєю чергою, сприяє розвитку в них громадянськості [23].

Яких методичних вимог варто дотримуватися при відборі писемних джерел для організації дослідницької діяльності учнів? Насамперед вони мають:

- відповідати навчальній програмі і відображати конкретні історичні факти, явища, процеси;
- бути адаптованими для учнів певного віку — доступними за змістом та обсягом, прийнятні для розуміння та цікавими, здатні справляти емоційний вплив на учнів;
- містити конкретну інформацію завдяки якій учні можуть встановити історичний період появи документа або про який ідеться в ньому; автора(ів) та соціальну групу, до якої він належить; звідки взято текст;
- мати достатню інформативність для організації дослідницької діяльності учнів.

Також обрані вчителем чи автором підручника прийоми роботи з історичними джерелами мають бути спрямовані на формування відповідних умінь передбачених навчальною програмою. Не варто також обмежуватися лише писемним джерелом історичної інформації, а поєднувати роботу з ним з іншими типами історичних джерел. При відборі історичних документів перевагу надавати багаторакурсним, це значно збагатить уявлення дітей про ту чи іншу історичну подію чи явище.

Що означає дидактично адаптоване історичне джерело? Значна частина історичних джерел великі за обсягом (учні не в змозі осягнути за короткий час), містять значний обсяг інформації (часом не пов'язаний з навчальною програмою), мова та стиль тексту документу, вживані термінологія та поняття в ньому не завжди є зрозумілими для учнів. Тому історичні документи для учнів основної школи варто адаптувати. Це робиться для полегшення їх сприйняття, щоб вони були більш зрозумілими і менше виникало труднощів у самостійній роботі учнів. Дидактично адаптувати документ для учнів певного класу означає:

- відібрати зміст, відповідно до мети уроку, вимог навчальної програми — тобто в навчальному процесі використовуються зазвичай уривки з писемних джерел;

- пояснити незрозумілі слова та нові для учнів терміни і поняття; незрозумілі слова можна замінити на більш зрозумілі для учня, втім зберігаючи особливості стилю документа;
- розробити завдання до тексту документу відповідно до дидактичної мети.

Обсяг документу має бути відповідно до віку учнів: так у 5–6 класах історичний документ має не перевищувати 600–900 знаків (10–15 рядків) в залежності від складності тексту та пізнавальних можливостей учнів. В 7–9 класах зростає не лише обсяг та складність документів, а й їх кількість [44].

Слід зазначити, що існує чимало типів першоджерел. Кожен тип писемних джерел має характерну форму подачі інформації, яка зумовлюється її характером, змістом і призначенням. Тому важливо, щоб учні розуміли їх цільове призначення. Це дасть змогу більш ефективно добирати їх під час вивчення певних навчальних проблем та аналізувати.

Зокрема, слід пояснити учням, що для того, аби отримати інформацію про державний та соціальний устрій, про характер держави, важливим насамперед є вивчення *державно-правових документів* — конституцій, законів, указів, судових рішень інших нормативних актів. Інформацію про політичні сили всередині країни, ідеологію політичних сил, форми й засоби політичної боротьби містять такі *документи внутрішньополітичного характеру*, як програми партій, політичні промови та статті, відозви, прокламації, памфлети тощо. Про міжнародні відносини розкажуть документи зовнішньополітичного характеру — договори, дипломатичне листування та ін. Окрему групу першоджерел становить *періодична преса* — газети, журнали, альманахи тощо. Це особливий вид джерела з нової та новітньої історії, оскільки в періодичних виданнях публікувалися різні як за видами, жанрами і походженням матеріали. Це можуть бути і документи державних органів — як центральних так і місцевих, різних громадських організацій, політичних партій, виступи державних, політичних та громадських діячів, представників різних верств населення, публіцистичні матеріали, реклама, карикатури. Крім того слід врахувати, що видання теж були різними за жанрами.

Щоб отримати інформацію про соціальний устрій чи економічний стан суспільства, підійдуть насамперед статистичні матеріали, аналітичні матеріали відповідних державних органів, міністерств, господарські документи торгові договори, ділове листування — *тобто господарські документи*. Важливими є також *мемуари і твори художньої літератури* досліджуваної епохи. Вони відбивають безпосередні враження авторів про ті чи інші події, передають колорит епохи й часом містять яскраві характеристики історичних діячів. Важливими джерелами, а часом і єдиними, про події в деякі історичні періоди є *оповідно-описові твори*, до яких відносять літописи, хроніки, історичні твори написані сучасниками подій чи людьми, які мали в розпорядженні матеріали, що не збереглися до нашого часу, спогади і листи учасників чи свідків подій, географічні описи країн і міст, етнографічні описи.

Під час вивчення історії стародавнього світу та середніх віків важливим є вивчення *міфології, матеріалів релігійного характеру* — це перекази, релігійні догмати, повчання, праці релігійних діячів, їх виступи. Такі джерела містять цінну інформацію про вірування, ідеологію і суспільні відносини тієї чи іншої країни. Рівень розвитку науки й ідеологію історичної епохи, яка вивчається, висвітлюється в *наукових та філософських працях*.

На практиці використання джерел різних типів може комбінуватися, щоправда якщо дозволяє джерельна база. Для аналізу джерела учням пропонуються алгоритми — пам'ятки, які поетапно визначають їхню діяльність, надають змогу самостійно організувати роботу й добитися необхідного результату. Самостійне використання алгоритмів під час роботи з першоджерелами сприяє формуванню відповідних умінь та навичок.

Формування вміння роботи з писемним джерелом включає такі етапи: 1) учитель знайомить учнів з алгоритмом аналізу писемного джерела; 2) учні аналізують писемне джерело під керівництвом учителя; 3) учні працюють над джерелом самостійно, якщо виникають

утруднення звертаються за допомогою до вчителя; 4) учні самостійно виконують завдання до писемного джерела (аналізують його) у класі і вдома.

Зразок пам'ятки роботи з писемним джерелом:

1. Ознайомтеся з історичним джерелом. Чим воно значиме для розв'язання поставленого завдання (чи проблеми)?

2. Визначте час і місце появи джерела (якщо в поясненні до тексту джерела інформація відсутня — за допомогою довідкової літератури чи інтернет-ресурсів). Ким був написаний документ і з якою метою? (Слід зауважити учням, що важливими є відповіді на запитання — Яке походження автора документу, його професія, місце в суспільстві, політичні погляди?).

3. Про який історичний факт, явище чи напрям життя суспільства розповідає історична пам'ятка? Визначте головну ідею змісту документа.

4. Встановіть, чи був автор учасником або ж очевидцем (сучасником) цих подій. Наскільки можна довіряти авторові? Чи є текст тенденційним, тобто чи є в ньому явні ознаки упередженості чи перекоханості?

5. Виділіть зі змісту документа найголовніше і запишіть у зошит. Встановіть важливість інформації, отриманої за допомогою історичного джерела для розв'язання поставленого завдання.

6. Поміркуйте, у чому цінність джерела, стисло викладіть своє ставлення до описаних подій або діячів.

Даний алгоритм використовується для комплексного дослідження джерела та формування як дослідницької, так й предметної історичної компетентностей. Наприклад, перше питання алгоритму спрямоване на формування інформаційної складової історичної компетентності, друге питання — хронологічної та просторової, третє — інформаційної і хронологічної, четверте — інформаційної, логічної і хронологічної, п'яте — інформаційної і логічної, шосте — аксіологічної.

Під час використання історичних джерел різного типу необхідно пам'ятати про багатоперспективний підхід, коли певна історична ситуація висвітлюється з кількох — щонайменше двох — перспектив, що репрезентують різні суспільні позиції та інтереси. Ефективними є завдання на використання декількох писемних джерел, що висвітлюють одну подію чи явище з різних позицій. У цьому випадку учні визначають, чим відрізняється опис події у різних авторів.

Учителю історії слід пам'ятати — щоб запобігти некритичному сприйняттю учнями історичної інформації, недостатньо тільки навчити їх досліджувати джерела за певним алгоритмом. У зазначеному контексті досить важливим є розвиток умінь аналізувати та критично оцінювати інтерпретацію минулого, що міститься в будь-якому джерелі. Відповідно, працюючи з певним текстом, джерелом, вчитель має пояснювати й демонструвати учням суб'єктивність інформації, а учні повинні її знаходити, ідентифікувати й розуміти. Така робота допомагає учням усвідомити, що історичні джерела не завжди є об'єктивними, що не існує єдиної істини щодо минулого. Такий підхід надає можливість учню виробити власну позицію, свій погляд щодо історичних фактів і свідчень.

В. Власов визначає такі вміння учнів у роботі з писемними джерелами [6]:

Орієнтовні вміння учнів у роботі з писемними історичними джерелами	
Історико-аналітичні вміння	Загальноінтелектуальні вміння
<p>Учень повинен вміти: Ознайомлення з джерелом (I етап) 1. Визначати різновид джерела (чи це уривок з літопису або щоденника подорожнього, чи законодавчий акт тощо)</p>	<p>Учень повинен вміти: 1. Поділяти текст джерела на завершені частини, визначати основну думку фрагмента.</p>

Історико-аналітичні вміння	Загальноінтелектуальні вміння
<p>2. Встановлювати час і місце створення документа в контексті історичної епохи.</p> <p>3. З'ясувати авторство документа, визначити належність його творців до певної соціальної групи.</p> <p>4. Встановлювати призначення та обставини створення документа на тлі історичної доби.</p> <p><i>Пошук інформації та аналіз змісту документа (2 етап)</i></p> <p>5. Встановлювати основні події, явища (історичні постаті), про які йдеться в джерелі.</p> <p>6. З'ясувати ставлення автора документа до описаного ним, визначити вияви упередженості або доводити достовірність інформації.</p> <p>7. Виокремлювати історичні деталі з тексту документа (факти, події, явища, характеристики історичних діячів тощо).</p> <p>8. З'ясувати, підтверджує чи заперечує джерело раніше отриману інформацію. (Чи збігаються відомості джерела з інформацією підручника чи інших джерел).</p> <p>9. Застосовувати та пояснювати поняття та терміни, вживані в джерелі.</p> <p>10. Встановлювати за документом причиново-наслідкові зв'язки перебігу подій, явищ тощо.</p> <p><i>Узагальнення та оцінка документа (3 етап)</i></p> <p>11. Висловлювати власне судження про документ та його автора, про події, явища, постаті, описані в джерелі.</p> <p>12. Визначити роль в історичному процесі подій, явищ, історичних осіб, зображених у джерелі.</p>	<p>2. Переказувати зміст фрагмента історичного джерела (складати план документа, встановлюючи послідовність викладу прочитаного).</p> <p>3. Складати питання за змістом історичного джерела.</p> <p>4. Складати стислу розповідь про події, постаті, використовуючи історичне джерело (та матеріали підручника).</p> <p>5. Використовувати писемне джерело в аргументації певного історичного факту, обстоюванні власної думки.</p> <p>6. Зіставляти писемні джерела з іншими історичними джерелами.</p> <p>7. Відбирати матеріал з декількох історичних джерел для самостійного розв'язання навчального завдання.</p> <p>8. Порівнювати писемні історичні джерела, що відбивають різні погляди на ті самі події, матеріал (текст) підручника та джерела.</p> <p>9. Оперувати інформацією, отриманою в результаті аналізу кількох історичних джерел.</p> <p>10. Робити узагальнення (висновки) у вигляді тез, схем, таблиць.</p>

Вміння працювати з історичним джерелом формуються через систему навчальних й дослідницьких завдань. Наведемо декілька прикладів таких дослідницьких завдань.

1. Завдання на формування вміння висловлювати власне судження про історичний документ, про цінності відповідного історичного періоду.

Прочитайте уривки із Старого Заповіту і визначте, які людські чесноти цінувалися і які вади засуджувалися у давнину. Порівняйте, як до цих рис люди ставляться сьогодні.

З повчань Соломонових

Якщо хтось відплачує злом за добро, — не відступить лихо з його дому.

Лінощі сон накидають, і лінива душа голодує.

Серце своє зверни до навчання, а вуха свої — до розумних речей.

Хто яму іншому копає, сам у неї впаде.

Хто сміється з убогого, той ображає свого Творця.

Хто радіє з чужого нещастя, той буде покараний Творцем.

2. Завдання на формування вміння виокремлювати історичні деталі з тексту документа (факти, події, явища, характеристики історичних діячів тощо).

На яку рису Перикла вказує Фукіїд? Чи є вона важливою для державного діяча в стародавньому світі? А в сучасному?

Давньогрецький історик Фукіїд про Перикла

Перикл був дуже красномовним. Коли він виступав на народних зборах, друзі порівнювали його із Зевсом, а його промови — з громами й блискавицями, що їх кидає бог. Самого Перикла за його величний вигляд та розум називали Олімпійцем, Перикл умів переконувати людей у своїй правоті.

3. Завдання на формування вміннь встановлювати призначення та обставини створення документа на тлі історичної доби, висловлювати власне судження про документ та його автора, про події, явища, постаті, описані в джерелі.

Надзвичайно цінним джерелом про державний устрій Херсонеса є присяга його громадян — напис на мармуровій плиті, знайдений при розкопках, який практично повністю зберігся до наших часів. Опрацюйте документ за запитаннями:

- *Які території управлялися Херсонесом?*
- *Яким був суспільний устрій Херсонеса (демократичний чи аристократичний)?*
- *Про які права й обов'язки громадянина поліса йдеться в цьому уривку?*
- *Що можна дізнатися із джерела про релігійне життя мешканців Херсонеса?*

З присяги громадян Херсонеса

Клянуся Зевсом, Геєю, Геліосом, Дівою [богиня], богами й богинями олімпійськими, героями, що володіють містом, територією та укріпленими пунктами херсонесців.

Я не даватиму або не прийматиму дарів на шкоду державі і громадянам.

Я буду однодумним щодо порятунку і свободи держави та громадян і не зраджу Херсонеса, Керкінітиди, Калос Лімена й інших укріплених пунктів і решти території, якою херсонесці управляють чи управляли.

Я не звалюватиму демократичного ладу й не дозволю цього тому, хто зраджує і звалює, й не потаю цього, але доведу до відома державних службових осіб.

Я... не розголошуватиму нічого з потаємного ні елліну, ні варвару, що може зашкодити державі.

4. Завдання на формування вміння поділяти текст джерела на завершені частини, визначати основну думку фрагмента та робити узагальнення (висновки) у вигляді тез, схем, таблиць.

Працюючи в парах, на основі аналізу уривку Великої Хартії вольностей заповніть таблицю підготувавши відповідь на кожне із запитань. Порівняйте свої результати з однокласниками під час роботи в загальному колі. Проведіть невеличку дискусію, які з цих прав ви вважаєте найважливішими і чому.

Питання	Відповідь
Які права надавались Церкві?	
Які права передбачалися для вільної людини?	
Якими були права у загальній раді?	
Які права надавались Лондону та іншим містам?	
Які права передбачалися для купецтва?	

Важливим є поєднання роботи з історичним писемним джерелом та іншими типами джерелами інформації (ілюстраціями, текстом підручника, картами, речовими пам'ятками). Як вже зазначалося, це дає змогу учням зрозуміти значення та особливості кожного типу історичних джерел, а також самостійно отримати більш повну та достовірну інформацію про певне історичне явище чи подію. Для прикладу наведемо одне з дослідницьких завдань практичного заняття «Що Геродот писав про скіфів».

1. Покажіть на карті місця розселення кожного з племен. Спираючись на ілюстрації і документ, опишіть ці племена.

Геродот про населення Скіфії

Скіфи-хлібороби сіють хліб не для власного вжитку, а на продаж... Ці племена живуть... на захід від Борисфену.

На схід від цих скіфів-хліборобів, за річкою Пантікапом, живуть уже скіфи-кочовики, які нічого не сіють і не орють... Ці кочовики на схід займають обшир на чотирнадцять днів дороги.

[На південний схід] простягається країна, що називається царською, і скіфи, які в ній живуть, найхоробріші та найчисленніші, і вони вважають інших скіфів своїми невільниками.

Розселення Скіфських племен

Проблема інтерпретації в історії та розвиток критичного мислення учнів

У наш інформаційно насичений час чимало людей сприймає світ через засоби масової інформації, які часто подають тенденційну інформацію. Задовольняючи певні політичні чи комерційні інтереси, засоби масової інформації формують міфологізований образ історії. Як наслідок — часто громадяни стають заручниками тих сил, які породжують конфлікти в суспільстві. Таким чином, історичне минуле стає предметом політичних маніпуляцій у боротьбі за владу всередині країни і, як наслідок, може стати засобом суспільної дезінтеграції. Відомий український історик С. Кульчицький зазначає, що історія — це передусім інтерпретація, і що, з огляду на це, «на історії завжди будуть спекулювати». Тому важливо навчити учнів працювати з інтерпретаціями минулого.

Інтерпретація історії — це тлумачення та відтворення історичних подій, явищ та процесів відповідно до певного підходу.

Важливо підвести учнів до розуміння, що в історичній науці можуть співіснувати різні інтерпретації. Історики по-різному пояснюють, оцінюють історичні події, явища, життя та діяльність історичних осіб, втім це не означає, що історик може довільно створювати ситуації та героїв, як автор роману. Історик завжди має брати інформацію з різноманітних першоджерел, досліджувати реальні факти та явища. Цінність інтерпретації залежить від того, наскільки вона аргументована та спирається на реальні історичні факти.

Тому важливим є розвиток в учнів умінь аналізувати та оцінювати різні інтерпретації історичного процесу та критично ставитись до них. Відповідно організовуючи роботу з будь-яким текстом (наприклад текстом підручника), чи іншим видом джерела, вчитель має пояснювати і демонструвати учням їх суб'єктивність. Важливо, навчити учнів знаходити, ідентифікувати і розуміти інтерпретацію з позиції її відповідності реальним фактам, іншим джерелам інформації.

Під час роботи з інтерпретаціями ключовим питанням буде не так звана правильність тієї чи іншої інтерпретації, а те, які факти, докази і яким чином використав інтерпретатор. Одним із методів формування вміння роботи з історичними інтерпретаціями є залучення учнів до створення ними власних історичних інтерпретацій.

1 тип завдання «Історична реклама»

Клас ділиться на групи (команди). Кожна група — це свого роду рекламна компанія з історичного туризму. Групи отримують завдання підготувати рекламну листівку (це може бути і рекламна презентація) про конкретну країну (чи місто, чи історичний період) стародавнього світу (6 клас), середньовіччя (7 клас), нового часу (8–9 класи). З метою забезпечення притоку туристів рекламна листівка має бути підготовлена так, щоб зацікавити якомога більше туристів. В листі має бути відображені основні події історії країни відповідного історичного періоду, природні умови, опис пам'яток, умови побуту та проживання — тобто має бути створений образ країни минулого.

2 тип завдання. «Уявний музей»

Уявіть, Вам доручили скласти експозицію, що відображає історію... (наприклад — скіфів, Візантійської імперії, Великої французької революції тощо). Ви маєте якомога повніше відобразити всі сторони суспільного життя країни (чи події), але лише за допомогою 5 експонатів (ілюстрацій). До експонатів Ви маєте підготувати короткий текст.

Такі завдання може бути груповими — кожна група виконує окреме завдання, або всі готують одне, а потім порівнюють відповіді.

Метою завдань «Уявний музей» та «Історична реклама» є те, що учні самі відчують себе в ролі інтерпретаторів історії і зрозуміють як створюються інтерпретації.

Цінними є завдання на аналіз різних історичних інтерпретацій. Наприклад, ознайомивши учнів з різними інтерпретаціями конкретної події, можна поставити їм таке завдання є «Яку з оцінок ви вважаєте більш обґрунтованою? Підберіть максимальну кількість аргументів на підтвердження своєї думки та занесіть їх у таблицю».

При цьому доречно запропонувати виконати таке завдання заповнивши таку таблицю:

Аргументи на користь позиції № 1	Аргументи на користь позиції № 2	Ваша власна позиція (якщо є)

Методичні рекомендації

Варто навчати дітей уважно й шанобливо ставлення до історичних фактів і не квапитися з висновками. Спершу важливо проаналізувати усю доступну інформацію (факти, статистику, першоджерела тощо) про подію чи явище й оцінити її критично (насамперед визначити достовірність джерел доказів, логіку доказів, переконливість аргументів), на основі чого й виробити власну позицію. Потрібно допомогти учням зрозуміти, що жодне джерело інформації (веб-сайт, телевізійна передача, стаття, книга тощо) самі по собі не можуть дати повну та абсолютно правдиву інформацію. Тому потрібно при дослідженні того чи іншого питання залучати якомога більше джерел, а власну думку (точку зору) обґрунтовувати доказами, а не лише емоціями та уподобаннями.

Люди з критичним мисленням відкриті для обговорення та дискусії й не упереджені, вони поважають думки інших людей, навіть якщо не згодні з ними. Варто вчити учнів, що в разі, якщо вони не згодні з позицією або думкою іншої людини, то потрібно пояснити чому саме не згодні, аргументувати свою власну позицію, але в жодному разі не можна намагатися образити опонента. Слід виявляти повагу до людей в яких інші погляди, інші ідеї, що дозволить успішно соціально взаємодіяти з іншими людьми. Варто пам'ятати, що упередженість — це не завжди погано, вона просто є. Втім потрібно вміти розібратись у тому, виправдана вона в цій конкретній ситуації чи ні.

Важливо вчити школярів добирати аргументи як на користь певної точки зору, так і відшукувати аргументи, що суперечать їй. Наведемо приклад такого завдання [34].

Відома розповідь, викладена однією із французьких газет про те, як сприймав простий народ Конституцію після того, як її текст виголосили на вулицях і площах глашатаї. Одна жінка сказала іншій: «Я уважно слухала, але нічого не розібрала». — «А я, — відповіла інша, — не пропустила жодного слова». — «Ну, так що ж дає Конституція?» — «Вона дає Бонапарта». («La Gazette de France» Манфред А. З. Наполеон. — М., 2002. — С. 313.).

Прочитайте уривок з Конституції 13 грудня 1799 р. і підтвердьте або спростуйте твердження мешканки Парижа, що Конституція «дає Бонапарта».

«Стаття 39. Урядова влада вручається трьом консулам, що обираються на 10 років і мають право на нове переобрання... Конституцією призначається першим консулом Бонапарт, колишній тимчасовий консул, другим консулом — громадянин Камбасерес, колишній міністр юстиції, і третім консулом — громадянин Дебрен, колишній член комісії Ради старійшин... <...>

Стаття 41. Перший консул обнародує закони: він призначає та відкликає з власної волі членів Державної ради, міністрів, посланників та інших відповідальних зовнішніх представників, офіцерів армії та флоту, членів місцевої адміністрації, урядових комісарів при судах; він призначає кримінальних і цивільних суддів, так само як і суддів мирових та касаційних, без права їх усунення з посади...

Стаття 42. Другий і третій консули мають у виконанні інших актів дорадчий голос; вони підписують реєстр цих актів для встановлення своєї присутності та, якщо побажа-

ють, вносять у цей реєстр свої думки; після цього рішення першого консула вважається остаточною. <...>»

При виконанні цього завдання варто учням запропонувати зробити це за допомогою таблиці

Аргументи, які свідчать на користь цієї точки зору	Аргументи, які свідчать проти такої точки зору	Ваша власна позиція (якщо є)

Методичні поради!

Варто учнів вчити, що аналізувати та оцінювати інтерпретацію можна лише з точки зору того, наскільки вона відповідає історичним фактам, інформації з інших джерел — тобто для об'єктивного аналізу потрібно знати історичний контекст подій, яких стосується інтерпретація. Втім, вчитель не повинен підштовхувати учнів до завчасно визначених висновків, нав'язувати їм певні думки та погляди. Щоб подолати упередженість та пересуди в історії важливо вчити учнів основам критичного мислення.

Розвиток вмінь роботи з творами художньої літератури як з історичним джерелом

Конкретизації історичного матеріалу і формуванню в учнів яскравих образів минулого допомагає *художня література*, що дає змогу підтримувати увагу учнів, сприяє розвитку інтересу до предмета. В контексті історичних джерел твори художньої літератури можна поділити дві великі групи: 1) літературні джерела досліджуваної епохи; 2) історична белетристика. До першої групи відносяться твори, автори яких є безпосередніми свідками чи учасниками описуваних подій. Це своєрідні документи епохи, що слугують для пізнання минулого. До історичної белетристики належать художні твори про досліджувану епоху, створені письменниками більш пізнього часу. Не можна применшувати роль в навчальному процесі історичної белетристики, оскільки перш ніж відтворити історичне минуле у формі художнього твору, письменники ретельно вивчають історичні джерела, наукові дослідження й монографії [23].

Використання художньої літератури дає змогу ввести учнів в історичну обстановку чи відтворити колорит епохи, дати картинний чи портретний опис, тобто художня література допомагає образно реконструювати історичну дійсність.

Головне для вчителя історії в навчальному процесі — це навчити учнів аналізувати художній твір з позиції відповідності його історичній науці; використовувати в якості історичного джерела. Класичний приклад використання художніх творів в навчальному процесі — це поеми Гомера «Одіссея» та «Іліада». Як показує досвід, діти залюбки працюють з цими поемами. Крім того, сюжети цих поем активно використовуються в сучасному кінематографі, в комп'ютерних іграх.

У поемах «Іліада» й «Одіссея» розповідається не лише про Троянську війну та її героїв, а й про грецьке суспільство в початковий період панування дорійців. Тому варто зазначити учням, що за дивовижними пригодами, змальованими в поемах, ми можемо побачити життя, побут, вірування й традиції людей тієї епохи, тому ці епічні твори є неоціненним історичним джерелом. Втім, учні мають знати, що, аналізуючи поеми Гомера, варто пам'ятати, що перед нами не історичний документ, а літературний твір, у якому поєднуються і правда, і художній вимисел автора. Відповідно, використовуючи в якості

історичного джерела твори художньої літератури, варто поєднувати роботу з іншими видами історичних джерел. Покажемо це на прикладі теми уроку «Що можна дізнатися про давньогрецьке суспільство з поем Гомера».

Так, під час розгляду питання про розвиток сільського господарства в Греції того періоду пропонуємо таке дослідницьке завдання [43]:

Працюючи в парах або малих групах, проаналізуйте фрагменти творів Гомера і закінчіть подані речення. Запишіть їх у зошит.

Основними сільськогосподарськими заняттями греків за часів Гомера були: _____; Давні греки користувалися такими знаряддями праці, як: _____; вирощували такі культурні рослини: _____; мали в господарстві таких свійських тварин — _____, а як тяглову силу при оранці використовували _____.

...мовив йому... Одиссей велемудрий:

На сіножаті, щоб кожен в руках по серпу мав, красиво
Вигнутим, щоб узялися ми натшесерце удвох до роботи
І від світанку жали траву цілий день до смеркання;
А як за плугом воли поганятимем ми...
Дуже породисті, росли, що випаслись добре на паші.

Наче тих широколобих волів селянин запрягає.
Білий ячмінь на утоптанім добре току молотити...

З опису щита героя Ахілла

Далі родючих ланів змалював він широкі простори,
Зорані тричі, й багато на них орачів із плугами,
Впряжених в ярма волів туди і назад поганяли.
...Далі лани змалював владареві. Достигле колосся
Скрізь по тих нивах женці гостролезими жали серпами.
Падали густо на землю колосся важкі оберемки,
Їх снопов'язи тоді перевеслали туго в'язали.

І ячмені, і пшениця, і лози вино виноградне
В гронах розкішних дають, що примножує Зевс їм дощами...

...Великих старань ти доклав тут, і жодна рослина —
Ні виноград, ні оливка, ні груша, ні грядки городні,
Ані смоківниця — тут без твого не росте піклування.

На суходолі корів є двадцять черед, і овечих
Стільки ж отар, і свинячих гуртів; та стада ще й козині
Там навкруги і його, і чужі пастухи випасають.

Задля розвитку вміння працювати з різними видами джерел, їх аналізу та порівняння, учням пропонуємо наступне завдання на підтвердження чи спростування отриманої інформації з поем Гомера.

Чи підтверджують подані зображення відомості про сільське господарство, які ви знайшли в поемах Гомера?

Сцени оранки (вазопис)

Використання творів художньої літератури доцільне в усіх шкільних курсах історії. Зокрема, для підготовки практичного заняття «Життя і традиції рицарів і селян» (Все-світня історія, 7 клас), в якості джерел доцільно використати уривки з «Пісні про Роланда», книги Г. Хаггардо «Прекрасна Маргарита», роману Вальтера Скота «Айвенго», поезії англійського середньовічного поета Дж. Чосера, книги Шарля де Костера «Легенда про Тіля Уленшпігеля».

Формування вміння досліджувати візуальні джерела інформації

Звернімося до прийомів роботи з іншими джерелами в процесі дослідницької діяльності учнів, зокрема візуальними (ілюстративним матеріалом), до яких відноситься фото, плакат, карикатура, листівки, таблиці, схеми, діаграми, картини, малюнки, історичні реконструкції, відео). Відомо, що візуальна інформація нерідко є ефективнішою, ніж вербальна. Психологи та педагоги встановили, що близько 90% усієї інформації людина сприймає за допомогою зору. Пропускна спроможність зорового каналу в 100 раз вища, ніж слухового. Тому роботі з наочними джерелами слід приділити особливу увагу. Наочні джерела інформації (ілюстративний матеріал) виконують такі функції у навчальному процесі: інформаційну, розвивальну, виховну та мотиваційну.

Інформаційна функція ілюстративного матеріалу полягає в тому, що він може слугувати розкриттю навчального матеріалу як підручника, так і змісту документа, доповнювати й конкретизувати його, а іноді виконувати роль самостійного інформаційного джерела. Розвивальна функція передбачає вплив наочності на розвиток психічних процесів (увага, пам'ять, мислення, уява тощо), формування загальнонавчальних умінь і навичок (уміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати, виділяти головне тощо) та розвиток творчих здібностей учня (продуктивні дії — аналітичні, планувальні тощо). Виховна функція полягає в розвитку засобами наочності культури розумової праці, у формуванні системи цінностей, естетичних смаків. Мотиваційна функція має забезпечити емоційно-позитивний фон навчання, розвивати пізнавальний інтерес.

У методиці визначено загальні вимоги до відбору наочності:

- 1) науковість: візуальні джерела мають правдиво відображати історичну епоху та факти, сприяти розумінню закономірностей та тенденцій історичного процесу;
- 2) типовість: наочність повинна повно й виразно розкривати істотні ознаки історичних явищ та процесів;
- 3) різноманітність тематики: візуальні джерела повинні відбиратися таким чином, щоб характеризували різні аспекти життя людини на кожному історичному етапі;
- 4) доступність: ілюстративний матеріал повинен бути зрозумілим учням як своєю ідеєю, так і за манерою виконання (що дуже важливо при відборі документальних матеріалів);
- 5) спрямованість на розвиток естетичного смаку: у навчальному процесі повинні використовуватися лише чіткі, добре виконані в технічному відношенні ілюстрації [29].

З метою пошуку додаткової інформації вчитель може використовувати такі завдання до візуальних джерел:

- 1) придумати назву до візуального джерела;
- 2) зробити опис окремих його сюжетів;
- 3) зіставити окремі сюжети на різних картинах, фотографіях;
- 4) провести аналіз візуального джерела на основі питань учителя;
- 5) підібрати до діючих осіб на картині чи фото слова чи дії;
- 6) побудувати розповідь за змістом ілюстрації;
- 7) інсценувати сюжет картини чи фото (бажано це зробити, використовуючи документальний матеріал про зображену подію);
- 8) написати твір за сюжетом картини;
- 9) систематизувати матеріал, поданий на картині та порівняти з інформацією з інших джерел про зображену подію чи особу;
- 10) знайти в підручнику чи документі текст, що збігається із сюжетом картини;
- 11) зробити висновки на основі аналізу ілюстрації тощо.

Слід пам'ятати, що чим різноманітніші прийоми й засоби навчання, тим вища мотивація навчальної діяльності [23].

Різнманітну інформацію можна отримати аналізуючи пам'ятки образотворчого мистецтва минулого. По-перше, вони містять цікаві та необхідні відомості про матеріальну культуру людства у стародавні часи, багато предметів якої зовсім втрачені для нас або дійшли у пошкодженому вигляді. Наприклад, про військову техніку асирійців, про одяг єгиптян, про грецькі кораблі ми взнали головним чином із рельєфів та малюнків.

По-друге, на багатьох з них зображено людей, які жили в давні часи і належали до різних народів і різних соціальних верств; відтворено портрети історичних діячів. Завдяки цьому історичні уявлення учнів втрачають знеособленість.

По-третє, у багатьох творах образотворчого мистецтва минулого зображено тогочасні сцени суспільного життя — заняття людей, певні трудові процеси, війни, видовища тощо. Наприклад, китайські рельєфи та мініатюри відображають процеси виробництва шовку, паперу, посіву та збирання рису, сцени банкету в будинку багатія; давньоєгипетські малюнки — працю ремісників та селян, військову здобич, єгипетське військо, фараонів, їх сім'ю та чиновників тощо.

По-четверте, пам'ятки образотворчого мистецтва минулого, допомагають наочно й переконливо розкрити ідеї, погляди, вірування, ідеали та устремління їх сучасників. Багато пам'яток мистецтва, що дійшли до нас з давніх часів, відображають історичні явища такими, якими їх бачив та розумів митець, або такими, якими він хотів, щоб вони здавались глядачам. Часто митець зображував не реальних людей чи персонажів, а прагнув

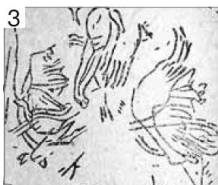
виразити ідеали краси та доблесті людини. Наприклад, грецькі скульптори виражали в своїх статуях еллінський ідеал краси та мужності.

Учні основної школи, як свідчить практика, можуть досить просто розібратися в зображених предметах матеріальної культури, їм не так важко зрозуміти й фантастичні сцени. Значно важче «прочитати» ідеї, думки і почуття, вкладені у твори мистецтва минулого. Зміст і «мова» багатьох творів з періоду стародавнього світу чи середньовіччя досить складні для розуміння учнями 6–7-х класів, тому вчителю варто приділити значну увагу розкриттю їх змісту та навчання учнів дій з ними. Наведемо такий приклад. Значна частина творів Стародавнього Єгипту без відповідних коментарів вчителя чи тексту у підручнику була б малозрозумілою шестикласникам, а іноді могла викликати в них глузування чи сміх. Тому, варто звернути увагу учнів, що протягом тисячоліть єгипетські митці зображували людину за встановленими правилами — канонами. Обличчя, тулуб і ноги зображувалися в профіль (наче ви дивитесь на нього збоку), плечі і груди розправлені (наче дивитесь спереду). Око малювали анфас (наче дивитесь людині прямо в обличчя). Чоловіків зображували темнішими фарбами, а жінок — світлішими. Зображуючи фараона гігантом, митці Стародавнього Єгипту, прагнули показати могутність правителя і викликати страх перед ним. Відповідно вельможі зображувалися значно нижчими за свого правителя, а прості люди в порівнянні з фараоном були зовсім маленькі. Отже, розміри зображених людей вказували на їх владу і силу. Слід зазначити, що ряд творів давнини відбиває не справжню дійсність, а міфи та легенди.

Нарешті, по-п'яте, ілюстрації, на яких відтворено давні пам'ятки образотворчого мистецтва, є матеріалом для вивчення історії самого мистецтва в той чи інший історичний період, а також для формування поняття про мистецтво як явище суспільного життя, його місце і роль у тогочасному суспільстві. У цьому контексті дуже важливе значення має порівняння творів мистецтва різних країн та епох. Таке порівняння допомагає глибше зрозуміти мистецтво, історичну дійсність, яка в ньому відображена, соціальний й політичний устрій, побут людей, культурні зв'язки, ідеологію суспільства тощо. З метою морального та естетичного виховання, розвитку самостійності варто через систему запитань та завдань виробити в учнів особисте ставлення до найбільш типових і визначних творів мистецтва.

Наведемо декілька прикладів дослідницьких завдань з аналізу візуальних історичних джерел.

1. Уважно розгляньте малюнки первісних людей і дайте відповіді на запитання:

- 1 — олені (наскельний малюнок з печери Альтаміра в Іспанії);
- 2 — мисливці із собаками полюють на величезного бізона (наскельний малюнок з печери Ласко у Франції);
- 3 — мамонт;
- 4 — бики;
- 5 — сцена полювання (зображення з Кам'яної Могили в Україні)

1. Про що ми можемо дізнатися з творів первісного мистецтва? Що найчастіше зображували первісні люди? Чим це можна пояснити?

2. Які заняття первісних людей на них відображені?

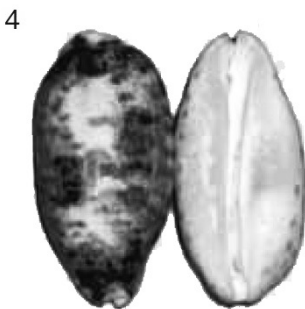
3. Висловіть припущення, чому первісні люди часто зображували вражених списами та стрілами зображення тварин.

4. Які враження на вас справляють малюнки первісних людей?

2. **Уважно розгляньте давньокитайські зображення. Що на них зображено? Про які особливості господарювання мешканців Стародавнього Китаю можна довідатися з них? Які враження на вас справляють старовинні китайські зображення?**

1–3 — виробництво шовку (старовинні китайські мініатюри);
4 — давньокитайські гроші — мушлі каури;
5 — висівання рису (стародавнє китайське зображення)

3. **Однією з найважливіших подій в історії Франкської держави стало прийняття Хлодвігом і франками християнства. Розгляньте наведені скульптурні зображення, картину й мініатюру та дайте відповіді на такі запитання: Як в даних творах мистецтва відображена ця подія? Як в них відображені нові стосунки між Церквою та королем? Яке враження справляють на вас ці твори?**

1. Хрещення Хлодвіга
(скульптура XIX ст. Шале, Франція)

2. Хлодвіг приймає хрещення
(середньовічні мініатюра)

3. Хрещення Хлодвіга
(Картина художника із Сен-Жиль. (близько 1500 р.))

4. Розгляньте картину Пітера Брейгеля Старшого «Нідерландські приказки» (1559 р.) і дослідіть її за планом:

1. Що зображено на картині?
2. Які верстви населення зображені на картині?
3. Яке уявлення можна отримати за картиною про повсякденне життя та побут мешканців Нідерландів?

Пітер Брейгель Старший. Нідерландські приказки. (1559 р.)

5. Розгляньте роботи художників XVII століття Пітера Пауля Рубенса «Автопортрет з Ізабелюю Брант» та Дієго Веласкеса «Меніни (фрейліни)». Кого зображено на картині? До яких верств населення належать зображені особи? Визначте особливості європейського костюма за наведеними картинами. Яке уявлення можна отримати за картинами про тогочасне життя? Яке враження на вас справляють ці картини?

Пітер Пауль Рубенс.
Автопортрет з Ізабелюю Брант. 1609.

Дієго Веласкес.
Меніни (фрейліни). 1656.

Сюжетні (подійні) картини та малюнки відображають певний, як правило, вирішальний та відповідальний момент в ході історичної події, вони немов би дають «зріз» цього процесу. Цей вид ілюстративного матеріалу, як правило, не може дати цілісного уявлення про подію, тому сюжетні картини потребують відповідного опису зображеного на картині чи малюнку епізоду або в тексті підручника чи в розповіді вчителя. Зміст картини чи малюнка включається таким чином в сюжетну розповідь про конкретну подію, тобто персонажі картини стають персонажами розповіді. Тому рекомендуємо розробляючи дослідницькі завдання поєднувати декілька джерел інформації, наприклад писемного джерела та сюжетної картини.

Приклади дослідницьких завдань до сюжетних картин та малюнків.

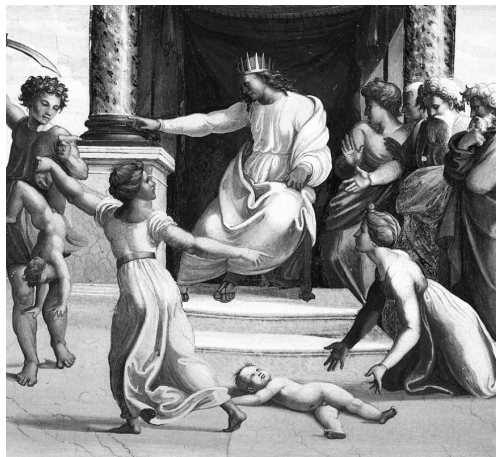
1. Прочитайте біблійну оповідь про суд Соломона та розгляньте фреску Рафаеля «Суд Соломона». Який момент оповіді зображено на фресці. Як ви вважаєте, чи справедливе було Соломонове рішення? Свою думку обґрунтуйте. Які враження на вас справили біблійне оповідання та фреска Рафаеля?

Суд Соломона

Одного разу до Соломона прийшли дві жінки з немовлятами на руках. Одне немовля було живе, а інше — мертве. Жінки кричали і сварилися між собою. Кожна кричала, що живе немовля — її дитина, і не можна інше — було розібрати, чиє ж воно насправді. Цар Соломон наказав принести меча і розрубати надвоє живу дитину, а тоді віддати половину одній, а половину іншій жінці. Одна жінка спокійно сказала: «Нехай не буде ні їй, ні мені — рубайте!» Друга жінка, як тільки почула це, злякано закричала: «Пане мій, благаю, не вбивай дитя, віддай його тій жінці живим!».

Тоді цар Соломон показав на неї і сказав: «Віддайте живе дитя їй, бо вона — його мати».

2. Уважно розгляньте картину Карла Теодора Пілоті «Смерть Цезаря». Який епізод зображено на картині? Знайдіть в тексті підручника опис зображеної на картині події? Де і коли вона відбулася? З чого це випливає? Дайте характеристику зображеним особам. Як художник зобразив Цезаря? Оцініть позицію автора щодо зображеного. Висловіть своє ставлення до учасників події.

Рафаель.
Суд Соломона (фреска)

Карл Теодор фон Пілоті.
Смерть Цезаря

3. Уважно розгляньте гравюру Теодора де Брі «Прибуття Колумба до Нового Світу» та ознайомтеся з тестом документу «Із щоденника першої подорожі Колумба».

Теодор де Брі «Прибуття Колумба до Нового Світу»

Дайте відповіді на такі запитання:

- Яка подія зображена на картині і описана в джерелі? Коли і де вона відбулася?
- Наскільки зображене співвідноситься з назвою твору?
- Дайте характеристику зображеним особам. Чому, на вашу думку, автор зобразив саме такий склад учасників?
- Які почуття викликали європейці у туземного населення?
- Оцініть позицію автора щодо зображеного.
- Наскільки об'єктивно чи суб'єктивно характеризує сюжет картини цю подію?
- Яке ваше ставлення до зображеної події?

XVI ст. Із щоденника першої подорожі Колумба

«І вони так добре поставилися до нас, що це здавалося дивом. Вони вплав переправлялися до човнів, де ми перебували, і приносили нам папуг, і бавовняне прядиво у мотках, і дрючки, і багато інших речей, і обмінювали все це на інші предмети, які ми їм давали, як наприклад, на маленькі скляні чотки. З великою охотою віддавали вони все, що мали... і виявляли стількі любові, наче хотіли віддати нам свої серця...

Усі вони ходять голі... і всі люди, яких я бачив, були молодими, жоден з них не мав більше 30-ти років, і статуру вони мали гарну, а волосся грубе, зовсім як кінське, і коротке... Деякі вкривають себе чорною фарбою, інші — червоною; деякі тим, що потрапило під руку... Вони не носять і не знають залізної зброї...»

Іншим видом візуальних джерел є типологічні картини та малюнки-реконструкції, які, як правило, відтворюють істотні риси історичного явища, забезпечуючи навчання історії образним і конкретним матеріалом. Хоча вони також являють собою «зріз» в ході якогось типового факту, їх роль та методика використання в навчальному процесі зазвичай відрізняється від методичного використання сюжетних картин і малюнків.

Художники, які малюють типологічні картини та малюнки-реконструкції в своїй роботі спираються на праці істориків, археологів. Прикладом можуть слугувати роботи таких вітчизняних науковців і художників як М. Гореліка, С. Крижицького, М. Ієвлева. П. Корнієнка та інших. Вимога науковості до типологічних картин та малюнків-реконструкцій передбачає відповідну передачу історичних фактів та обставин, в якій вони розгортаються, їх наукове висвітлення та оцінку. У творах сучасних художників можуть бути вигадані другорядні особи, окремі епізоди. Проте цей допустимий у творах вимисел має будуватися на науковій основі — відповідати розкритим історичною наукою типовим рисам матеріальної культури, соціально-політичним відносинам, характеристикам історичних діячів, одягу, побуту відповідного історичного періоду. Використання малюнків-реконструкцій більш поширене в 6–7 класах, оскільки від цього періоду нам найменше дісталось історичних джерел.

Типологічні картини та малюнки-реконструкції сучасних художників відіграють велику роль в організації дослідницької діяльності учнів, особливо якщо писемних джерел з відповідного історичного періоду немає, або їх недостатньо. Вони унаочнюють в доступній формі для учнів результати роботи археологів та істориків.

Приклади дослідницьких завдань до типологічних картин та малюнків-реконструкцій [43]:

1. Що зображено на малюнку? Складіть розповідь про роботу вченого.

Уявіть, що ви вчений-археолог і знайшли давню могилу. Поряд з небіжчиком, якого поклали в позі сплячого

на боку, були зброя, знаряддя праці, запаси їжі. Про які погляди первісних людей свідчать ці знахідки?

Археологію іноді називають «історією, яка озброєна заступом». Поміркуйте, чому? Які якості знадобилися б вам, щоб стати археологом?

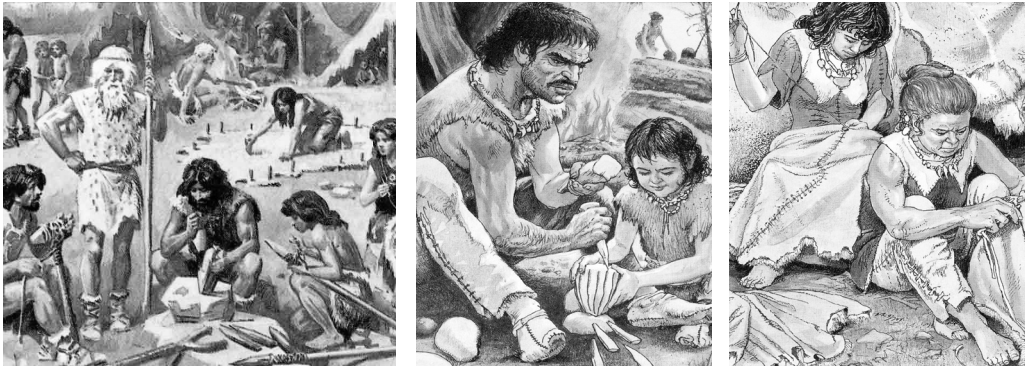
2. Уважно розгляньте малюнки-реконструкції виконайте завдання та дайте відповіді на запитання:

1) Спираючись на інформацію в підручнику й малюнки-реконструкції, дайте опис спільного житла родової общини за первісних часів.

2) Як господарювала родова община мисливців і збирачів?

3) Які основні ознаки родової общини відображені на малюнках-реконструкціях?

4) Чи могла окрема сім'я вижити за первісних часів? Сформулюйте докази «за» і «проти», запишіть їх у таблицю (в зошиті).

Родова община первісних мисливців та збирачів (історична реконструкція)

3. Уявіть, що ви побували в поселенні давніх слов'ян. Користуючись текстом підручника та ілюстраціями, складіть розповідь-репортаж про заняття давніх слов'ян. Які археологічні знахідки допоможуть вам у цьому?

Давньослов'янська борть

Реконструкція ливарної майстерні

- 1 — посуд ремісників черняхівської культури;
2 — реконструкція землеробського календаря з орнаментами (за Б. Рибаківим);
3 — житло черняхівської культури; 4 — кераміка черняхівської культури;
5 — одяг представників черняхівської культури

4. За планом та ілюстраціями з підручника доведіть, що Александрія Єгипетська була прикладом еліністичної міської архітектури.

5. Розгляньте уважно малюнки-реконструкції. Опишіть одяг давніх римлян. Порівняйте його з одягом давніх греків або єгиптян. Як ви вважаєте, чи існувала мода у стародавньому світі?

1–2 — давньоримський одяг;
3 — давньоримські жіночі зачіски (малюнки з підручника історії XIX ст.)

Типологічні картини і малюнки-реконструкції сприяють створенню в учнів цілісних уявлень про життя в різні історичні епохи, емоційності сприйняття історичного матеріалу, стимулюють формування особистого ставлення до явищ і людей минулого. Їх «зображувальна мова» значно легша для учнів основної школи, ніж мова документальних ілюстрацій.

**Пам'ятка для самостійної роботи учнів з картинами,
як самостійним джерелом знань:**

- Хто автор картини? Коли вона створена? Чи був автор сучасником тих подій?
- Що зображено (сцена повсякденного життя, політична подія, історична особа тощо)?
- Наскільки зображене співвідноситься з назвою твору чи підписом до нього?
- Яка, на вашу думку, мета створення твору?
- Коли відбувалися події зображені на картині? З чого це випливає?
- Де відбувалися зображені на картині події? Які характерні ознаки зображеного місця і що ви про нього знаєте?
- Дайте характеристику зображеним особам. До яких соціальних груп вони належать? Чому, на вашу думку, чому автор зобразив саме такий склад учасників?
- Оцініть позицію автора щодо зображеного.
- Наскільки об'єктивно чи суб'єктивно характеризує сюжет картини події того часу, століття, епохи? Чи є це зображення типовим для епохи?

Історичні карти як об'єкт учнівського дослідження

Ще одним важливим об'єктом дослідницької діяльності учнів з історії є історичні карти, картосхеми, плани. В навчальному процесі їх використовують не лише як засіб локалізації у просторі подій і явищ, але і як самостійне джерело знань про історичні факти. По-перше, на них відображено дуже важливі для курсу історії відомості про народи, країни: географічне положення, рельєф, наявність річок, близькість до моря, сусідні народи та ін. По-друге, історичні карти містять відомості про деякі явища суспільного життя у певний історичний період: про кордони держав, розселення народностей, шляхи сполучення, наявність міст тощо. По-третє, на картах відтворено деякі історичні події: воєнні походи та їх шляхи, завоювання, битви, повстання, заснування колоній тощо. Таким чином історичні карти є засобом формування просторових уявлень учнів, картографічних умінь та джерелом історико-географічних знань. Історичні карти, картосхеми, плани в поєднанні з іншими історичними джерелами сприяють розумінню й аналізу перебігу конкретних історичних подій та процесів, розкриттю їх причинно-наслідкових зв'язків.

Важливо навчити учнів основної школи «читати» історичну карту, адже мова карт лаконічна, проте є багатою за своїм змістом мова умовних знаків. Тому, передбачаючи роботу з історичною картою, особливо на початку навчання в 6-му класі, варто поєднувати це з іншими джерелами інформації, зокрема відповідним ілюстративним матеріалом. Так, пропонуючи завдання учням знайти на карті умовний знак Вавилону (в VI ст. до н.е.), доцільно запропонувати учням уявити на його місці наведену в підручнику панораму міста. Позначаючи на карті дельту, долину річки Ніл, що протікала в Єгипті, на наш погляд, слід продемонструвати й відповідний пейзаж.

Наведемо приклад дослідницького завдання на з'ясування впливу географічного середовища на історичний розвиток країни з поєднанням роботи з картою, ілюстраціями та текстовою пам'яткою [43]:

Спіраючись на карту, текст та ілюстрації підручника, проаналізуйте природні умови країни за наведеною пам'яткою. Нею ви зможете скористатися і при подальшому вивченні історії Стародавнього світу. Як, на Вашу думку, природні умови вплинули на особливості виникнення давньоєгипетської держави? Як ви розумієте слова грецького історика Діодора: «Єгипет з усіх сторін захищений самою природою»? Підтвердіть свою відповідь за допомогою карти.

Пам'ятка

Як установити вплив природно-географічних умов на спосіб життя населення, зародження й розвиток держав і цивілізацій

I. З'ясуйте географічне положення країни.

1. Назвіть материк, на якому вона розміщена.

2. Установіть, яким є рельєф місцевості, чи є в надрах корисні копалини.

3. Назвіть найбільші річки, озера, визначте, чи має держава вихід до морів.

4. З'ясуйте особливості клімату, рослинного і тваринного світу.

II. Зробіть висновки, як природні умови країни впливають на заняття, спосіб життя населення.

Інший тип завдання на формування вміння аналізувати історичну карту та висувати гіпотези

Знайдіть на карті й покажіть територію Дворіччя, про яку йдеться в тексті параграфа. Зробіть припущення: як географічне положення і природні умови могли впливати на спосіб життя населення цієї території? Порівняйте ваші припущення з текстом, поданим в підручнику.

Завдання на аналіз змісту історичної карти з використанням додаткових джерел.

Уважно розгляньте схему битви. Знайдіть в підручнику опис кожного з етапів битви. Уявіть, що вам напередодні битви став відомий план Ганнібала. Порадьте римському полководцю, як уникнути поразки чи навіть перемоги карфагенян

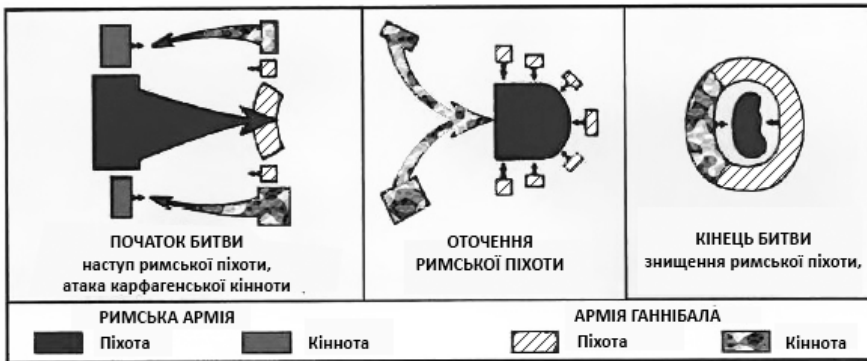

Схема битви при Каннах.

Частина карт відображає історичну дійсність статично, тобто показують явища в певний історичний момент. Такими, наприклад, є карти «Єгипет доби Давнього та Середнього царств», «Греція I тис. до н.е.», «Італія перед початком Пунічних воєн», картосхеми та плани «Давні Афіни та їх околиці», «Рим республіканських часів». Використовувати їх для аналізу процесів в історії певної країни можна шляхом зіставлення двох чи більше карт (планів) однієї території, проте в різні історичні моменти. Такий прийом варто застосовувати при вивченні Пунічних воєн — план трьох етапів битви при Каннах. Щоб відобразити процес укрупнення міста Риму можна запропонувати учням порівняти такі плани: «Місцевість, де виник Рим», «Рим республіканських часів», «Рим часів імперії».

На одній карті можна показати не лише одномоментні розрізи процесів. Умовність картографічного матеріалу дає змогу на одному кресленні показати і самі історичні процеси — розвиток історичних явищ протягом десятків і сотень років. Основним засобом для цього є відображення на одному кресленні кількох різночасових станів розвитку історичних явищ: збільшення території держави або, навпаки, її розпад, розселення людей на нових територіях, переміщення військ під час битви тощо. Такими є карти: «Центри виникнення та напрямки поширення землеробства і тваринництва», «Фінікійська колонізація», «Походи і держава Александра Македонського» та інші. На картах, що охоплюють відносно довгі історичні періоди, позначаються і окремі значні історичні події, що відбулись протягом цих періодів: війни, битви, повстання тощо, які часто не збігаються між собою в часі. Практично на одному кресленні, проте різними умовними позначеннями, можна показати декілька подій. Велику динамічність картографічному матеріалу надають лінії та стрілки, що позначають маршрути походів і подорожей, напрямки завоювань та колонізацій.

Картографічний матеріал підручника відіграє важливу роль у формуванні історичних уявлень учнів за умови, якщо їх використання поєднується з використанням текстового компонента, який містить реальні образи історичної дійсності. У цьому випадку карта і план слугують образною опорою для творчого уявлення учнів. На цій основі окремі, фрагментарні уявлення про явища, позначені на карті (плані, картосхемі) умовними знаками, можуть групуватися у свідомості учнів у відносно цілісні картини. На основі плану Афін можна відтворити у свідомості учнів цілісну картину давньогрецького полісу. За допомогою карти можна уявно вести учнів шляхом, пройденим військами Александра

Македонського. Таким чином, картографічний матеріал підручника, будучи, за висловом О. Стражева, «відображенням в мініатюрі арени історичних подій» [231, 176], охоплює широке коло історичних явищ в їх взаємозв'язку і виконує важливу роль в узагальненні історичного матеріалу.

Наведемо приклади дослідницьких завдань на аналіз історичних карт.

1. Завдання на аналіз та узагальнення змісту історичної карти: виявлення історичних фактів (подій, явищ, процесів) та історико-географічних об'єктів.

Розгляньте історичну карту і визначте основні напрямки і результати Східного походу Александра Великого. Знайдіть на карті Гранік (річка в Малій Азії), Исс (Мала Азія), Тир (Фінікія), Гавгамели (на схід від річки Тигр), де Александром були здобуті найбільші перемоги. Покажіть на карті кордони держави, створеної Александром Македонським. Назвіть країни і території, що входили до її складу. За допомогою карти та тексту підручника поясніть, чому державу, створену Александром Македонським, вважають місцем зустрічі грецької і східної цивілізації і культур.

2. Завдання на порівняння геополітичних ситуацій, виявлення змін.

Працюючи з картою, установіть основні напрямки походів Карла Великого. Порівняйте територію Франкського королівства Хлодвіга та імперії Карла Великого. Дізнайтеся, які сучасні держави знаходяться на території колишньої Франкської імперії.

3. Завдання на локалізацію на карті історичних фактів та історико-географічних об'єктів, що поєднується зі словесним описом або поясненням.

Покажіть на карті території Англії та Франції напередодні Столітньої війни. Знайдіть Фландрію та поясніть чому через цю територію виникали суперечки між Англією та Францією. Покажіть місця основних битв й оцініть масштаб військових дій у перший період війни.

4. Завдання на локалізацію історичних фактів та історико-географічних об'єктів за їх словесним описом.

Використовуючи карту «Територіальні зміни в Європі внаслідок Віденського конгресу» заповніть відповідну таблицю:

Країна	Території, які отримала	Території, які втратила

Перевірте дані отримані в результаті аналізу карти з текстом підручника.

Розвиток вміння досліджувати фотодокументи

Розглянемо ще таке цінне історичне джерело, як фотографія. Фотодокументи часто використовуються для аналізу й інтерпретації конкретної історичної події, історичного процесу чи явища. Нині фотографія це не лише джерело інформації, а й вид мистецтва. Цей порівняно молодий вид мистецтв за відносно невеликий проміжок часу ввійшов в усі сфери життя й набув статусу універсальної мови сучасної цивілізації, зрозумілої для всіх.

Досить часто фотографію недооцінюють і розглядають як ілюстративне доповнення до навчального чи наукового тексту, втім вона є самостійним об'єктом наукового дослідження, оскільки на ній фіксується інформація, зберігається та переноситься в часі і в просторі. Фотографія наділена здатністю презентувати та реконструювати минуле в майбутньому. Таким чином фотографія стає фотодокументом — історичним джерелом, що являє собою статичне відображення історичної реальності (події, явища, фактів життя, осіб, місцевості тощо) з одного боку, і бачення самим фотографом зафіксованих подій — з іншого. Безперечною перевагою фотодокументів як історичного джерела є

безпосереднє відображення дійсності на зображенні, тобто вони відображають конкретні факти. Фотографія немов зупиняє час, фіксує назавжди подію, явище, об'єкт.

Досліджуючи фотографії можна отримати інформацію про історичні події, звичаї, культурне та політичне життя відповідного історичного періоду. Таким чином, фотографія для дослідників є історичним документом, який забезпечує ідентифікацію особи, події чи об'єкта.

Досить багато фотодокументів зберігаються у колекціях архівів та музеїв, приватних колекціях, видавалися у формі тематичних фотоальбомів, чимало цінних фотографій можна знайти на сторінках періодичних видань, наукової і мемуарної літератури. В Україні головним спеціалізованим центром зберігання кінофотовідеодокументів є Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного, заснований у Києві в 1932 р. В ньому зберігаються документи зображального і звукового характеру — фотографії, кінофільми, відеофільми, грамофонні платівки, магнітні касети тощо.

Досліджувати фотографію як історичне джерело учні починають системно на уроках історії в 9 класі. Варто звернути увагу учнів, що фотодокументи за змістом і характером об'єктів поділяються на такі види:

а) сюжетні або події — зображують окремі моменти історичних подій, дії окремих осіб чи груп, факти життя;

б) видові — фіксують зображення будівель, предметів побуту, пам'яток культури, заводів, фабрик, місцевості, явищ природи;

в) портретні — зображення одного або групи осіб.

На відміну від творів образотворчого мистецтва фотографія є реалістичним і об'єктивним записом візуального світу — вона фіксує різноманітні сторони людського буття: родинне життя, повсякдення, побут, виробничі процеси, розваги, дозволя, церковне життя, уряд, політичні організації, війну тощо. Завдяки фотографіям ми можемо дізнатися про природне та штучне середовище, яке оточувало людину (ландшафт, погодні умови, поселення, вулиця, транспортні засоби). Таким чином, фотографія стала хронікою суспільного та буденного життя як людства в цілому, так і конкретної людини.

Безумовно, історичні фотознімки можна якісно проаналізувати й пояснити лише тоді, коли вивчати їх у певному контексті. Розпочинаючи роботу з фотодокументами як історичним джерелом варто пояснити учням їх особливості. Зокрема, фотографії є результатом фотографічного процесу, де основний творчий момент полягає в пошуку і виборі композиції, освітленні і моменту (або моментів) фотознімку. Такий вибір визначається умінням і навиком фотографа, а також його особистими перевагами і смаком, що характерно для будь-якого виду мистецтва.

Світлини часто відбивають умовності, традиції та сподівання того історичного часу, коли вони були зроблені. Тому це слід урахувати під час аналізу світлин. Крім того, фотографії, особливо у періодичних виданнях чи книгах піддаються ретельному добору: і фотограф, і редактори відбирають фотографії на підставі багатьох критеріїв (тогочасної актуальності, зв'язку із конкретним матеріалом чи газетним повідомленням тощо). Слід пам'ятати, що досить часто фотознімки проходять цензуру, крім того, фотографії легко піддаються корекції і зміні змісту, а часом і підробці (особливо в наш час цифрової фотографії). Аналізуючи історичні фотографії, слід також звернути увагу на мотиви фотографа і причини, через які він опинився в тому місці і зробив саме такі, а не інші знімки. Тому учням необхідно опанувати алгоритм аналізу фотоджерел.

Алгоритм (послідовність кроків) дослідження фотоджерел:

1. Уважно розгляньте світліну. Опишіть, що ви бачите на ній (не варто шкодувати часу на опис, адже найменша помічена деталь може мати вагоме значення для аналізу). Що, на вашу думку, відбувається на цій фотографії?

2. Коли був зроблений знімок (рік, період)? У яку пору року? Якщо вам невідомий час появи світліни, спробуйте за наявними на світліні ознаками якомога точніше визна-

чити його. Зокрема, зверніть увагу, чи є на світлині якась текстова інформація (плакати, реклама, підписи).

3. Опишіть осіб, зображених на фотографії, а також їхні дії. Поясніть, як згруповані люди чи об'єкти. Що ви бачите на задньому плані, на передньому плані, в центрі, з лівого та правого боку фотографії?

4. Які об'єкти (предмети, речі, споруди тощо) зображені на фото? Які з них, на вашу думку, автор хотів показати найбільш виразно? Чому?

5. Що ви знаєте про події, відтворені на фото? Назвіть інші історичні джерела, які містять інформацію про зображену подію на фото.

6. Як співвідноситься інформація з фотографії з інформацією з інших відомих вам джерел? Якщо інформація джерел та фото суперечать одне одному, спробуйте з'ясувати, чому.

7. Яку нову інформацію ви отримали, розглядаючи та аналізуючи це фото? На які запитання фотодокумент не може дати відповіді? Чому?

Особливо цінними фотоджерела є при вивченні історії повсякденності. Фотографії дозволяють порівнювати рівень життя різних верств населення, їх побут, рід занять. При вивченні рівня життя мешканців Великої Британії наприкінці XIX—початку XX століття можна запропонувати учням наступне дослідницьке завдання:

Розгляньте світлини, що характеризують рівень життя жителів Великої Британії кінця XIX — початку XX століття і дайте відповідь на наступні запитання:

- *Котрі із них зображують життя мешканців села, а котрі — міста? Поясніть свої міркування.*
- *Зіставте і порівняйте рівень життя різних верств населення, мешканців села і міста.*
- *Пригадайте, які процеси відбувалися наприкінці XIX — початку XX століття у британському суспільстві. Чи відповідають вони змісту добірки фотографій?*

Лондон початку XX століття

Робітники в черзі за безкоштовним сніданком від благодійної організації «Армія порятунку»

Гуртожиток Іст Енду

Англійська буржуазія

Англійські селяни, початок ХХ ст.

Страйковий пікет кравчинь, 1910

Формування вміння працювати з карикатурою як самостійним історичним джерелом

До унікальних візуальних джерел, які несуть чимало інформації, належать також плакат, карикатура і реклама. Варто зазначити, що ці джерела не можуть бути використані для точної кількісної характеристики історичних процесів чи явищ, втім вони допомагають виявити основні тенденції розвитку суспільства в той чи інший історичний період. Розгляд методики роботи з цими візуальними історичними джерелами на уроках історії розпочнемо з карикатур.

Як жанр мистецтва карикатура з'явилася давно і була покликана доносити інформацію, а точніше — інтерпретацію того чи іншого явища до неписьменного населення. Про карикатуру говорили, що вона злободенна і здатна говорити «мовою вулиці», при цьому для неї не існувало заборонних тем.

Зверніть увагу!

Під поняттям карикатура розуміють жанр образотворчого мистецтва (зазвичай графіки, але необов'язково), що є основною формою образотворчої сатири, в сатиричній або гумористичній формі зображає які-небудь соціальні, суспільно-політичні, міжнародні, побутові явища, реальних осіб або характерні типи людей.

Методична цінність карикатури в тому, що вона створює яскравий образ, коротко і яскраво резюмує суть історичного чи суспільного явища, події. Зміст більшості карикатур зрозумілий учням і дозволяє отримати уявлення про думки та настрої людей у той час. Проте увагу учнів потрібно звернути на те, що карикатури зазвичай втілюють ставлення до події, а не фактичну інформацію про неї. Карикатурист дуже часто упереджений і не намагається в роботі виразити об'єктивну точку зору або представити різні точки зору на проблему, оскільки висловлює замовний (інколи свій власний) погляд на подію, тобто створює через малюнок позитивне чи негативне враження, нерідко використовуючи при цьому певні стереотипи. Наприклад, карикатурист може зобразити персонаж таким, що заслуговує на довіру чи ні, міцним чи слабким, упевненим у собі чи таким, що вагається, патріотом чи зрадником тощо.

Зазначимо, що найбільш повне сприймання карикатури досягається, якщо учень володіє знаннями про реалії тогочасної політичної ситуації, міжнародної обстановки, може розпізнати образи представників політики, культури. Використовуючи карикатури

в навчальному процесі вчителю мати на увазі, що карикатура має певні особливості — їх потрібно аналізувати більш ретельно (ніж плакати і рекламу) і в комплексі з іншими джерелами, оскільки за своєю природою і суттю вони не можуть бути об'єктивними.

Інтерпретацію та аналіз політичної карикатури пропонуємо здійснювати за таким алгоритмом:

1. Розгляньте уважно карикатуру. Коли вона була створена? Якій історичній події чи якому явищу вона присвячена?

2. Чи упізнаєте ви персонажів карикатури? Завдяки чому? Що вони роблять? Як вони одягнені?

3. Наскільки реалістично чи гіперболізовано зображені персонажі та предмети? Якими засобами це досягається?

4. Визначте символи, використані в карикатурі. Що вони означають? Чому художник помістив їх у малюнок?

5. Що означає підпис під карикатурою? Чи збігається він з сюжетом малюнку? Яке ставлення відображає карикатурист до персонажів чи подій?

6. Які ідеї та політичні погляди, на вашу думку, сповідує автор малюнку? За чим це можна визначити?

7. Що ви знаєте про зображену історичну подію, явище та зображених на карикатурі історичних осіб з інших джерел інформації? Чи згодні ви з інтерпретацією персонажів, подій, явищ, яку подає автор карикатури?

8. Яку нову інформацію ви отримали під час аналізу карикатури? Порівняйте її з тим, що вже знали [23].

Дотримання такого детального алгоритму допоможе виробити в учнів відповідні навички, спостережливність, увагу, що вкрай важливо при аналізі та інтерпретації карикатур.

Зверніть увагу!

Варто зауважити, що вплив карикатур на свідомість населення був великий в усі часи, і часом вони є небезпечною зброєю. Згадаймо так званий карикатурний скандал, що спалахнув в кінці 2005 — на початку 2006 років і охопив практично всі країни Європи і мусульманського світу. Причиною конфлікту послужили карикатури на ісламського пророка Магомета, надруковані в 2005 році в одній з датських газет.

Щоб осягнути силу впливу карикатур, потрібно знати історію виникнення їх як жанру. Карикатура як вид мистецтва має давні витоки. Зокрема, на пам'ятках Стародавньої Греції і Риму присутні численні зображення гумористичного і сатиричного характеру. І все ж, карикатура як самостійний жанр з'являється в епоху Ренесансу — як малюнок кількома швидкими розчерками пера на аркушу паперу. Подальше її поширення пов'язане з розвитком книгодрукування і освоєнням техніки гравюри. Найбільш частим прийомом виявляється приниження об'єкту, що зображується, і насмішка над владою. Щоб підірвати авторитет королівської влади, за часів Французької революції король Людовик XVI зображується як жирна свиня, яку час зарізати, а його дружина Марія-Антуанета — як пантера або вовчиця, що мало б підкреслювати її «звірячу природу». Відомо, що імператор Наполеон дуже гостро реагував на карикатури про себе. Він навіть вимагав від короля Англії судити таких людей, як вбивць. Особливого визнання набула карикатура з середини XIX століття, що пов'язано з виникненням цілого ряду сатиричних журналів. В цей час карикатура набуває більшої інформативної насиченості.

Наведемо декілька прикладів дослідницьких завдань на аналіз карикатури як історичного джерела.

При аналізі карикатури Т. Роуландсона «Наполеон та скелет» можна запропонувати учням наступне завдання:

Карикатура Т. Роуландсона
«Наполеон та скелет»

Уважно розгляньте карикатуру Т. Роуландсона «Наполеон та скелет» і підготуйте відповіді на запитання:

1. Якому історичному періоду присвячена карикатура?
2. Яка головна ідея цієї карикатури?
3. Що саме висміює ця карикатура (зовнішність політичного діяча, його поведінку, політичну подію або явище)?
4. З якою метою була створена ця карикатура (образити зображеного на ній політика, вказати на його істотні помилки, збудити громадське невдоволення, висміяти негативне політичне явище тощо)? Чому ви так думаєте?
5. Як ви ставитесь до головної ідеї цієї карикатури?

Досить часто автори підручників використовують карикатури при висвітленні міжнародних відносин цього періоду. В цьому плані показовою є французька карикатура кінця 1890-х років «Поділ Китаю європейськими державами та Японією». Учням можна запропонувати наступне дослідницьке завдання:

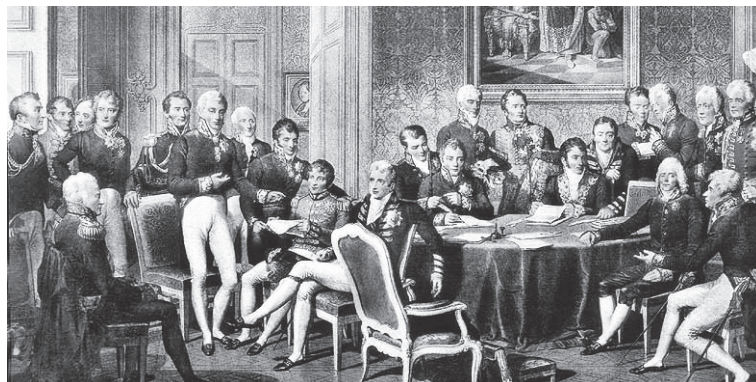
Французька карикатура кінця 1890-х років «Поділ Китаю європейськими державами та Японією»

Проаналізуйте французьку карикатуру кінця 1890-х років «Поділ Китаю європейськими державами та Японією» і підготуйте відповідь на поставлені запитання:

1. Якій історичній події присвячена карикатура? Що допомогло вам це визначити?
2. Чи впізнаєте ви персонажів карикатури? Завдяки чому?
3. Чи збігається назва карикатури із її сюжетом?
4. Яке ставлення відображає карикатурист до зображених персонажів та події?
5. Чи згодні ви з інтерпретацією персонажів та події, яку подає автор карикатури?

Цікави і корисним завданням буде запропонувати учням проаналізувати і зіставити два різні візуальні джерела (картину, фото, карикатуру) присвячені одній історичній події, явищу чи особі. Наведено приклад таких дослідницьких завдань.

1. Розгляньте картину Жана-Батиста Ісабея «Віденський конгрес» та карикатури XIX століття, що присвячені цій події. Проаналізуйте ці зображення відповідно до алгоритмів і дайте відповідь на запитання: В чому особливості погляду художника та карикатуристів на одну і ту ж подію? Чим це зумовлено? Чи згодні ви з інтерпретацією персонажів та події яку подають автори цих творів?

Віденський конгрес. Картина Жана-Батиста Ісабея (1819 р.)

Конгрес не може поділити пиріг.
Карикатура XIX століття

Віденський конгрес.
Карикатура XIX століття

2. Розгляньте зображення, в яких їх автори втілили своє ставлення до тогочасної моди. Проаналізуйте ці зображення відповідно до алгоритмів і визначте особливості поглядів художника та карикатуристів на тогочасну моду. Які засоби для цього використали при написанні творів? Чи згодні ви з інтерпретацією тогочасних модних тенденцій яку подають автори цих творів?

Дама в блакитному. Картина художника
Томаса Гейнсборо (1770–1780-ті роки).

Карикатури на модну
жіночу високу зачіску

Великого поширення набула карикатура напередодні і в роки Першої світової війни. Саме працюючи з карикатурами цього періоду, можливо застосувати порівняльний підхід до карикатур в різних воюючих країнах. Зокрема, під час вивчення причин та передумов Першої світової війни учням можна запропонувати для аналізу та порівняння англійські та німецькі сатиричні карти Європи із таким дослідницьким завданням:

Уважно розгляньте сатиричні карти Європи і дайте відповіді на запитання:

1. До якого історичного періоду вони відносяться?
2. Чи упізнаєте ви персонажів карикатур? Завдяки чому? Що вони роблять? Кого вони втілюють?
3. Чи були об'єктивними художники, створюючи карикатури? Як інформація, отримана під час аналізу карикатур, співвідноситься з іншими історичними джерелами?
4. В чому відмінність поглядів карикатуристів різних країн на міжнародне становище в Європі? Поясніть, чому в них виникли такі бачення Європи напередодні подій Першої світової війни? На кого були розраховані такі зображення?
5. Чи згодні ви з інтерпретацією яку подають автори цих творів на міжнародну ситуацію в тогочасній Європі? Чиї інтереси відображали автори карикатур? На кого були розраховані такі зображення? Свою відповідь аргументуйте фактами.

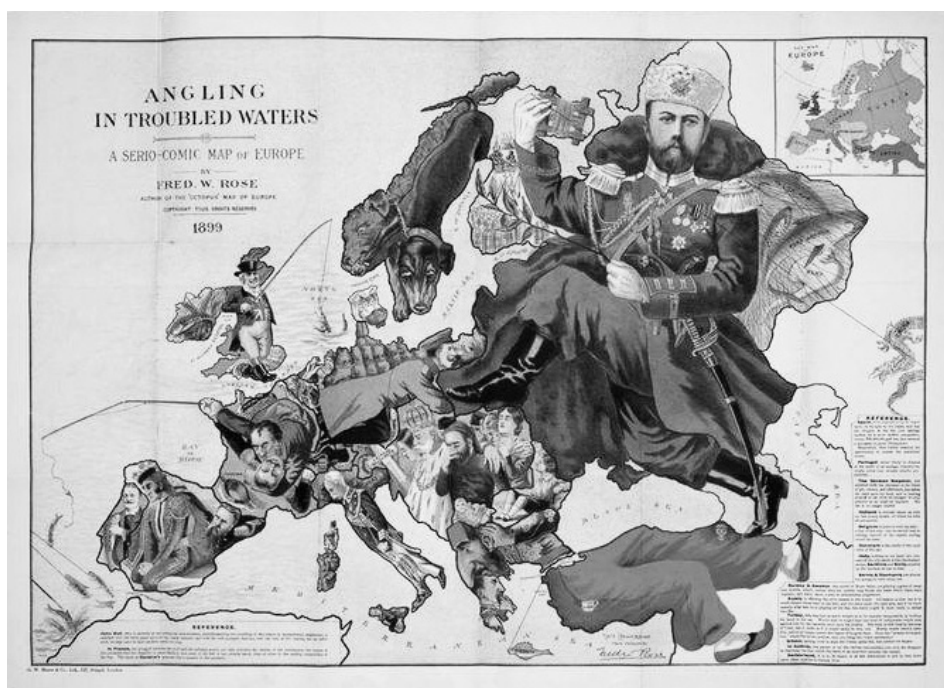

Французька сатирична карта Європи 1870 року.

Росія зображена в образі дикого бородатого мужика, що намагається увійти в Європу

Японська сатирична карта 1914 року

Ловля рыбы в каламутній воді.
Британська сатирична карта (1899 р.)

Варто звернути увагу учнів, що при створенні карикатур, особливо зовнішньополітичного характеру, їх автори часто використовують символи: Джон Буль, чи англійський бульдог, символізує Британію, ведмідь — Росію, Дядечко Сем — США і т.п. Отже, що означають ці символи? Яка їх історія? Важливо це пояснити учням.

Дядько Сем (англ. Uncle Sam) — персонажований образ Сполучених Штатів Америки. Зазвичай персонаж «Дядько Сем» є карикатурним, сатиричним. Але цей образ використовувався і для патріотичної пропаганди. Він отримав особливу популярність під час Першої світової війни — Дядько Сем був зображений на листівці, що запрошувала волонтерів вступати до лав американської армії. Цей образ став синонімом-символом федерального уряду США [23].

Точну історію виникнення цього образу, ймовірно, не вдасться взнати ніколи. Вважається, що образ Дядька Сема виник як уособлення США в часи британо-американської війни 1812 року. Прообразом Дядька Сема міг бути, як стверджує американський фольклор, м'ясник Семюел Вілсон (англ. Samuel Wilson), що поставляв провізію на нью-йоркську військову базу Трой. Вілсон маркував діжки з м'ясом літерами U.S., маючи на увазі Сполучені Штати (англ. United States), а солдати жартома говорили, що м'ясо прибуло від Дядька Сема (англ. Uncle Sam). Існує інша версія, згідно з якою 7 вересня 1813 року охоронець-ірландець на запитання, що означають літери U.S. на діжках, розлумачив їх за ім'ям виробника — дядько Сем (англ. Uncle Sam). Саме ця версія закріпила резолюція Конгресу США від 15 вересня 1961 року, в якій офіційно проголошено вважати Семюела Вілсона прабатьком національного символу Америки — виразу «Дядько Сем».

Дядько Сем — настільки колоритний персонаж, що його образ дуже часто використовувався на плакатах, в карикатурах і коміксах — як патріотичних, так і антиамериканських.

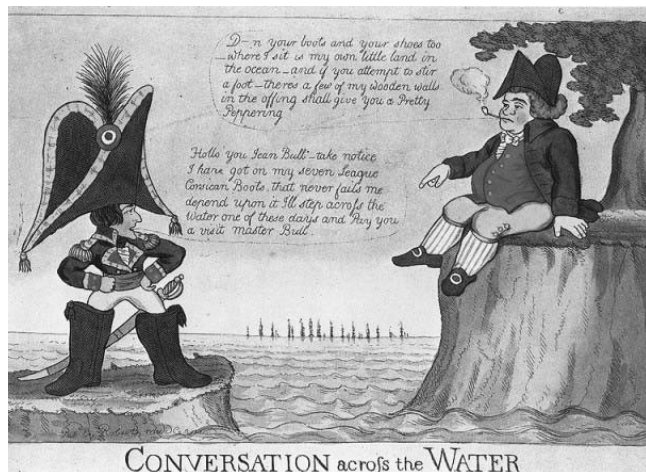

Образ Дядька Сема на плакатах та карикатурах.

Щодо іншого персонажу — збирального образу типового англійця **Джона Буля** (Джон Буль, Джон-Буль; англ. John Bull — буквально Джон Бик), то він походить від простуватого фермера з памфлету англійського публіциста Джона Арбетнота «Історія Джона Буля». Його зображують низькорослим товстуном з неодмінними бакенбардами, в червоному сюртуку, білих брюках або лосинах, в короткому циліндрі або шапокляку.

Вербувальний плакат Першої світової війни з канонічним Джоном Буллем

Джон Булль та Наполеон

Ще одним хрестоматійним символом в карикатурному жанрі став «російський ведмідь». Найчастіше символ ведмедя використовували для позначення Росії в західноєвропейських країнах, насамперед в Британії, і не завжди в позитивному значенні: іноді це порівняння має на увазі, що Росія — це «велика, незграбна і жорстока» країна.

Також зауважимо, що за тривалу історію карикатура пройшла безліч етапів — гіперболізованого зображення реальності, шаржу, побутової сценки, жанрової зарисовки, книжкової чи журнальної ілюстрації, політичної сатири і, нарешті, філософського осмислення реальності. Вона здебільшого відображає проблеми суспільства, здавна слугуючи певним методом самоствердження над кривдником чи ворогом.

Карикатура створює яскравий образ, коротко і яскраво резюмує суть історичного чи суспільного явища, події. Це своєрідний документ свого часу, в якому автори часто підкреслюють типові риси певних історичних та суспільних явищ; розкривають їх політичну природу; розкривають (часто з негативного боку) образ політичного діяча.

Реклама як історичне джерело та засіб формування історичної компетентності

Нині кожна людина майже щодня зустрічається з рекламою — і в повсякденному житті, і на роботі. Без неї важко уявити сучасне життя. Цей засіб привертання уваги невід'ємний від товарів та послуг. Втім, реклама є також цінним історичним джерелом, робота над яким не лише поглиблює рівень знань учнів про ту чи іншу історичну епоху, а є й засобом формування дослідницької компетентності учнів. Тож спробуємо розкрити особливості використання реклами як історичного джерела та методику роботи з нею на уроках всевітньої історії.

В чому актуальність вивчення реклами як історичного джерела на уроках історії? Насамперед в тому, що нині вона посідає значне місце в житті сучасного суспільства і має величезний вплив практично на всі основні аспекти людської життєдіяльності. Не випадково багато дослідників визначають рекламу як частину загальнолюдської культури. Якщо брати економічний аспект розвитку суспільства, то реклама найчастіше співвідноситься з виробництвом, торгівлею, транспортом, послугами, зайнятістю, у соціокультурному — насамперед з розвитком моди, різноманітними та видовишними заходами, подорожами, релігійними та

благодійними акціями, в політичному — з виборами, політичними партіями та їх лідерами, акціями протесту, маніфестаціями тощо. Вона також є складовою масової культури і відповідно цінним джерелом інформації про повсякденне життя людей того чи іншого історичного періоду, їхні звички, устремління, моду. Також звернемо увагу, що залучення в різний час до рекламної справи видатних митців, поетів та письменників, таких як А. Дюрер, Д. Дефо, Е. М. Ремарк, В. Маяковський, О. Родченко, А. Хічкок, Н. Піросманішвілі, Ж. Сіменон, К. Лелуш та ін. посилює естетичну роль реклами, перетворивши її на одну з форм мистецтва [2; 46]. Крім того, чимало завдань ЗНО потребують від випускників шкіл повноти навичок роботи з таким історичним джерелом. Отже, у процесі навчання історії має бути надано належне місце і аналізу зразків реклами відповідного історичного періоду.

Зверніть увагу!

Як соціально-культурне явище реклама пройшла досить тривалий шлях становлення та розвитку від протореклами до новітніх видів рекламної інформації. Реклама (точніше — протореклама) існувала задовго до винаходу друкарського верстата, ще в первісні часи. Під час археологічних розкопок вчені неодноразово знаходили таблички із зображенням рекламованих товарів. Це могли бути — сніп пшениці або жорно у булочників, клітки для пернатих у птахоловів тощо. Окрім зображувальної (образотворчої) реклами, існувала ще й звукова. Власне, слово «реклама» походить від латинського «*reclamer*», тобто «викрикувати»: торговці та глашатаї ходили по вулицях античних міст і голосно оповіщали населення про товари, послуги або майбутні події. З винайденням друкарського верстата реклама піднялася на новий рівень і почала з'являтися у вигляді листівок і плакатів [36].

В основі реклами (будь то текст чи зображення) — це інформація і переконання, якими вона оперує для більш детального розуміння споживачами своєрідності пропонованої продукції чи послуги. Є реклама, яка за допомогою художніх засобів створює яскравий образ товару чи послуги або ж більш інформативна, що містить текст з описом товарів і послуг, подає інформацію про власника чи виробника, його адресу тощо. Аналізуючи рекламу, можна багато довідатися про суспільство та час, у якому вона з'явилася, а саме про галузі виробництва, впровадження певних виробничих технологій, моду, уподобання людей, торговельні зв'язки і навіть проблеми у стосунках між людьми. Наприклад, переліки пропонованих рекламою товарів допомагають відтворити асортимент предметів ужитку (одяг, меблі, посуд), предметів розкоші, їжі, види послуг, тенденції моди та ін. Крім того, реклама може бути джерелом для відтворення особливостей культурного життя в тому чи іншому місці — наприклад рекламні плакати про театральні вистави, виступи атлетів, артистів цирку тощо. Зокрема, оновлена навчальна програма «Історія України. Всесвітня історія 5–9 класи» [15] передбачає (в рубриці «Орієнтовні завдання для практичних і творчих робіт») підготовку учнями 9-го класу міні-проектів про повсякденне життя жителів як України так і Європи та США (селян, міщан, торговців, поміщиків), план доповіді «Наш край в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.», підготовку аналітичної записки (після пояснень учителя і відповідно до запропонованої ним схеми) про суспільні наслідки індустріальної революції, зміни в житті та побуті різних верств населення в ХІХ ст. а також підготовку презентації «Повсякденне життя людей на початку ХХ ст.». Безперечно, що при підготовці даних практичних і творчих робіт реклама може бути використана як одне з джерел інформації.

Реклама, як історичне джерело, може і має бути використана при вивченні таких питань, передбачених оновленою програмою в рубриці «Зміст навчально-пізнавальної діяльності», як: *Повсякденне життя. Преса та видавництва. Вплив процесів модернізації на суспільне життя як українців так і жителів Європи та Америки, зміни у світовідчутті людини. Зміни у вигляді міст і сіл. Одяг. Опіка над здоров'ям і медичні служби. Дозвілля, розваги*

й задоволення культурних запитів. Зародження масової культури зміни в житті та побуті різних верств населення в XIX ст. [15].

Проаналізувавши методичні підходи до використання реклами як історичного джерела, ми пропонуємо наступний алгоритм її аналізу поданий в таблиці 1.1. В лівій колонці ми зазначимо питання, за якими проводиться аналіз реклами як історичного джерела, а в правій — відповідний складник історичної компетентності, на формування якого в основному спрямоване дане запитання.

Алгоритм аналізу реклами як історичного джерела	Складник історичної компетентності
1. Розгляньте уважно рекламний плакат, прочитайте рекламне оголошення.	Інформаційна компетентність — уміння працювати з рекламою як джерелом історичної інформації, інтерпретувати зміст джерела.
2. До якого історичного періоду відноситься рекламне зображення чи оголошення? Відповідь обґрунтуйте.	Хронологічна компетентність — уміння орієнтуватися в історичному часі, співвідносити інформацію з джерела з відповідним історичним періодом, аналізувати і досліджувати історичне джерело та суспільні явища в конкретно-історичних умовах, виявляти зміни і тяглість життя суспільства.
3. Який товар чи послуги рекламуються? Які засоби для цього використовує рекламодавець? На що автор намагається звернути увагу в зображенні?	Інформаційна компетентність — уміння працювати з джерелами історичної інформації, інтерпретувати зміст джерел, визначати їх надійність, робити висновки на основі інформації джерел.
4. Для якої категорії населення (споживачів) адресована реклама? Відповідь аргументуйте.	Логічна компетентність — уміння застосовувати пояснення, доведення, міркування, виявляти і критично опрацьовувати отриману з історичного джерела інформацію.
5. Які уявлення та стереотипи використовуються в рекламі?	Логічна компетентність — уміння застосовувати пояснення, доведення, міркування, виявляти і критично опрацьовувати отриману з історичного джерела інформацію.
6. У чому цінність цієї реклами як історичного джерела? Яку інформацію про стан суспільства можна отримати з реклами (економічний та соціальний стан, повсякденність, мораль тощо)? Які елементи реклами допомагають вам зробити такі висновки? Перевірте свої висновки, звіривши їх з інформацією з інших джерел?	Інформаційна компетентність — уміння працювати з рекламою як джерелом історичної інформації, інтерпретувати зміст джерела в контексті своєї діяльності, критично аналізувати, порівнювати та оцінювати історичні джерела, виявляти тенденційну інформацію та пояснювати її необ'єктивність, наводити приклади і аргументи з різних джерел на підтримки власної точки зору; робити висновки на основі інформації джерел.
7. Що нового ви дізналися, аналізуючи рекламу? Що вас у ній приваблює чи, навпаки, відштовхує?	Аксіологічна компетентність — уміння формулювати оцінку інформації з історичних джерел, суголосну до цінностей та уявлень відповідного часу чи відповідної групи людей, порівнювати й оцінювати інформацію отриману з різних джерел з позиції загальнолюдських та національних цінностей, визначати власну позицію щодо суперечливих і уразливих питань; виявляти інтереси, потреби, протиріччя в позиціях соціальних груп і окремих осіб, оцінювати різні види інформації, визнаючи, що деякі джерела можуть бути необ'єктивними.

Зазначимо, що наведений перелік запитань є орієнтовним і може змінюватися залежно від особливостей виду реклами, історичного періоду, який вивчається, рівня підготовки учнів, дидактичної мети уроку чи конкретного завдання, практичної роботи.

Безперечно, що для повноцінного аналізу реклами як джерела, потрібно знати особливості її розвитку в різні історичні періоди, її роль в суспільстві. Це важливо також і для формування такої ключової компетентності як «Ініціативність і підприємливість» та реалізації змістової лінії «Підприємливість та фінансова грамотність». На що варто звернути увагу в даному контексті? Якщо брати змістову частину програми, то варто зауважити, що період на зламі ХІХ–ХХ ст. характеризується стрімким розвитком та значним впливом на суспільство саме друкованої реклами, (хоча в цей період з'являється і реклама засобами кінематографу). Як зазначають дослідники, на початку ХХ століття реклама стала перетворюватися на соціальний інститут, тобто систему, що впорядковує критично важливу для суспільства соціальну практику [2]. Характерними особливостями розвитку реклами в другій половині ХІХ ст. — початку ХХ століття були такі моменти:

1. Реклама стає одним із проявів масової культури: вона стала впливати на цінності, настрої, спосіб життя широких мас людей. При розгляді питання програми «*Зародження масової культури*» варто звернути увагу учнів, що винахід і розвиток нових засобів комунікації (телефону, телеграфу, радіо, кінематографу) сприяли поширенню як масової культури, так і реклами серед населення.

2. Масово створюються рекламні агентства, тобто рекламна справа стає професійною. Під час вивчення питань про розвиток *преси та видавництва* доцільно зазначити, що основним каналом донесення реклами до споживача в цей час стає масова газета. У 80-х рр. ХІХ ст. почали поширюватися журнали, в яких розміщували художню ілюстровану рекламу, в тому числі й кольорову. Саме з тих пір і донині прибутки від реклами стають основним джерелом фінансування діяльності більшості друкованих засобів масової інформації.

4. У цей період поширеною стала зовнішня реклама (зокрема, афішні тумби), реклама на міському транспорті. Почало формуватися мистецтво декорування вітрин, особливо після того, як з'явилася можливість їх освітлювати електрикою. Звернути на цей факт важливо при вивченні питання «*Зміни у вигляді міст і сіл*».

5. Реклама, насамперед рекламний плакат, стала галуззю *мистецтва*. Цьому сприяв винахід у 1860 р. хромолітографії, а потім і фотолітографії, що дало змогу переносити на папір кольорові зображення і фотознімки.

6. Почала формуватися культура фірмових торгових марок із символікою, що легко ідентифікується споживачами (найменування, логотип, кольорова гама), тобто брендів, що стало однією з особливостей тогочасної *торгівлі*.

Рекламу як історичне джерело учні аналізують на уроках *всесвітньої історії та історії України* — переважно в 9 класі, що обумовлено розвитком реклами як історико-культурного явища. В даному випадку ми будемо розглядати два курсу історії — *всесвітньої історії та історії України*, оскільки розвиток реклами був взаємопов'язаний в усіх країнах — це дасть змогу уникнути повторів і дублювання матеріалу. Зупинимося детальніше на окремих темах курсів *всесвітньої історії та історії України*, 9 клас. Під час вивчення таких розділів програми, як «Європа та Америка в добу революцій і національного об'єднання (1815–1870 рр.)», «Українські землі у складі Російської імперії в другій половині ХІХ ст.», «Модернізація країн Європи та Америки в останній третині ХІХ — на початку ХХ ст. пробудження Азії», «Україна початку ХХ століття перед викликами модернізації», «Розвиток культури і повсякденне життя (кінець ХVІІІ — початок ХХ ст.)» доцільно наголосити, що в цей період реклама стає елементом ринку, тому відображає його стан. Для відтворення предметного оточення людини та соціально-економічного стану суспільства надзвичайно інформативними є ілюстровані каталоги і преїскуранти

на товари та послуги, матеріали художньо-промислових, кустарних та інших виставок. Проаналізувавши наведені зразки тогочасних товарів та ціни на них, учні можна скласти тодішній асортимент предметів, що дійсно були в ужитку, а використовуючи ще статистичні дані, мемуарну літературу — і про рівень життя населення. Реклама допоможе в порівнянні соціально-економічного розвитку, рівня життя жителів України та інших країн світу. Таким чином, реклама (на відміну від карикатури) є одним із достовірних історичних джерел для характеристики побуту, а в поєднанні зі статистичними матеріалами — для характеристики соціально-економічного стану в країні.

Формування вмінь роботи учнів з історичними джерелами на уроках історії відбувається більш ефективно в процесі поєднання інтерактивних та мультимедійних технологій. Зокрема, доцільними є такі інтерактивні методи як імітаційні та рольові ігри, метод «Навчаючи — вчуся», «Мікрофон», «Мозковий штурм», «Займи позицію», робота в малих групах. Наприклад, завдання для групової роботи такого типу: «Уявіть себе в ролі подорожжучого. На основі перегляду рекламних оголошень в пресі та вуличної реклами зробіть висновок про розвиток в..... (країна світу, регіон України чи конкретне місто):

- а) економіки (перша група);
- б) торгівлі та види послуг (друга група);
- в) тенденції моди (третья група);
- г) особливості культурного життя — дозвілля, розваги і т.п. (четверта група);
- д) побут — предмети ужитку (одяг, меблі, посуд), предмети розкоші (п'ята група)».

Можна запропонувати учням завдання аналізу реклами з точки зору представника певної групи населення, наприклад: «Уявіть що Ви селянин (міщанин, торговець, поміщик, промисловець тощо). Що корисного для Вас містить реклама?» чи «Проаналізуйте рекламні оголошення та плакати. Які з них адресовані для чоловіків, жінок та дітей?».

Розігрування конкретної життєвої ситуації за ролями сприяє розвитку уяви і навичок критичного мислення, формує спроможність знаходити і розглядати альтернативні варіанти дій, допомагає уявляти себе в тій чи іншій соціальній ролі, співчувати іншим тощо.

Зокрема, добірка рекламних оголошень дасть змогу учням більш наочно уявити особливості економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії, країн Європи та США кінця ХІХ — початку ХХ століття. Наведена нижче підбірка рекламних оголошень дозволяє скласти уявлення про розвиток економіки, впровадження певних виробничих технологій. Цінність такого типу рекламного оголошення ще в тому, що воно містить текст з описом товарів і послуг, подає інформацію про власника чи виробника, його адресу тощо.

РЕКЛАМНІ ОГолошення кінця ХІХ — початку ХХ століття

Реклама є також цінним джерелам про повсякденне життя, моду, уподобання людей — в даному випадку переліки пропонованих рекламою товарів допомагають відтворити асортимент предметів ужитку (одяг, меблі, посуд), предметів розкоші, їжі, види послуг, тенденції моди та ін.

Versand-Geschäft Mey & Edlich Leipzig-Plagwitz

Alle Aufträge von 20 Mark an werden portofrei ausgeführt innerhalb Deutschlands, Österreich-Ungarns, der Schweiz, Belgien, Holland u. Dänemarks.

Kgl. Sächs. und Kgl. Rumn. Hoflieferanten

Nichtgefahrene Waren werden gern zurückgenommen oder umgetauscht.

Abteilung: Damen-Garderobe.

Дамы-Нѣты.
 №. 5200. Hochedener Hut, Manierform am japanischen Phantasiehaub mit italienischem Federnschmuck und Sammetrand, vorzüglich schwarz, schokolade oder hellrotgrün M. 4.75
 №. 5201. Leichter Hut, tolle Form, aus italienischem Phantasiehaub, mit hoher Schirmkrone, vorzüglich schwarz, blau oder rot M. 5.50
 №. 5202. Sehr vornehmes Topf aus schwarzer Jettelrose, mit schwarzem Filzrand und Sammetrand M. 8.25
 №. 5203. Reichgezierter Basthut mit bestem Haub, mit schwarzenm Stoff, Samt und Goldborte angebracht, vorzüglich hellrotgr. schwarz oder braun M. 12.75

Дамы-Палетоты.
 Vorratig in Größen 42, 44, 46 und 48.
 №. 4810. Sehr preiswerte Paletot aus halbbildem farbigem Halbwolle. Von best. Haken geschweift, Schürzenband besitzt. Hintere Länge ungef. über 110 cm M. 11.—
 №. 4817. Solinger Paletot aus kaatfeinere Wolle. Von best. Haken geschweift, gep. besetzt und mit absteckenden Schürzenband. Hintere Länge ungef. 110 cm. M. 16.25
 langes Paletot aus weissen Wolle, Rücken geschweift, Schürzenband mit optischem-Zwischenband. Hintere Länge ungef. über 110 cm. M. 12.75

ПРОКТОРЪ Леонидъ Милославскій
ФОТО ЛИСТЪ
 Фотографическая фирма
ФОТО-ЛИСТЪ, РУ

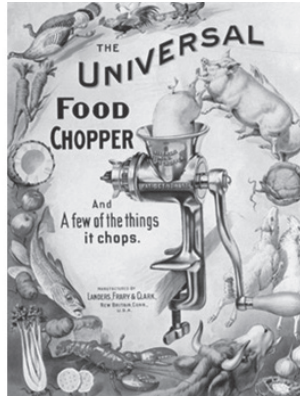
Въсѣмъ изданіямъ экзактильн., на 5000 Аб-bildungen ausgezeichnetes Preisverzeichniss versendet wir auf Verlangen kostenfrei und portofrei.

von Paletots
 unterzeichnet und zertifiz. —

Drink Cadbury's Cocoa

DRINK CADBURY'S COCOA

It is prepared in a special way. It is made of a rich blend of the finest cocoa beans, selected from the best plantations, and is carefully prepared by the best methods. It is a healthy and delicious beverage, and is especially suitable for the sick and the elderly. It is also a good substitute for coffee and tea.

При розгляді питання про розвиток преси та видавничої діяльності варто наголосити, що реклама була ефективною не лише для виробників товару, її розміщення приносило значні прибутки періодичним виданням. Розповідаючи про розвиток періодичних видань наприкінці XIX — на початку XX ст., варто наголосити, що саме тоді з'явилися спеціалізовані рекламні видання. Якщо брати Україну то це такі видання, як: «Деловой будильник», «Киевский вестник объявлений и справок», «Объявления киевских товаров и промышленных фирм», «Одесский листок объявлений: Газета справочная, торговая, и биржевая», «Полтавский листок объявлений и справок», «Спрос и предложение», «Харьковская биржа: Торговый бюллетень» та інші. У цей період друкуються також видання, присвячені тогочасній моді, зокрема: «Мода», «Модный курьер», «Парижские моды». В них висвітлювалися питання, присвячені новинкам моди, облаштування помешкання, оздоблення інтер'єру, правил етикету, проведення дозвілля, правильного харчування, догляду за собою, правил гігієни тощо. Сторінки з рекламою вклеюються в різноманітні річні довідкові видання та довідники-календарі, в Україні це такі видання як: «Весь Юго-Западный край», «Весь Киев» та інші. Ці видання є цінним джерелом щодо вивчення питань повсякденного життя тогочасного населення.

РЕКЛАМНІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

Характеризуючи засоби які використовували рекламодавці задля привернення уваги споживача, варто зазначити, що в той час конкуренція між різними фірмами була напруженою, тому необхідними були певна вигадливість та зусилля, щоб виділити саме свій товар серед подібної продукції. Варто відзначити високий професійний рівень тогочасних фахівців рекламної справи як у створенні мотивації, так і у формі подачі реклами. Розглядаючи рекламу в якості історичного джерела, слід звернути увагу учнів, що у цей

період вже широко використовувалися різноманітні рекламні засоби, серед яких: назва товару (часто вона містить ім'я власника-засновника компанії), художній образ товару, графічний символ торгівельної марки (логотип), надання товару певного іміджу тощо. Рекламні оголошення часто друкувалися різними шрифтами, оздоблювалися віньєтками, рамками і доповнювалися графічним зображенням пропонованого товару. Для того, щоб привернути увагу споживачів, практикувалося проведення рекламних кампаній, відбувалися також розпродажі за зниженою ціною [2; 36].

Під час вивчення повсякденного життя різних верств населення та суперечливого впливу на нього процесів модернізації варто звернути увагу учнів на те, що через рекламу виробники товарів намагалися в суспільстві формувати нові потреби та смаки, які мали задовольняти тогочасні торгівля й промисловість. Зокрема, у зазначений період у рекламних оголошеннях використовували ідеї гігієнічності, здорового способу життя та безпосередньо краси тіла. Це і реклама тренажерів, засобів для гігієни рота, шкіри, проти лупи, для росту волосся та проти облісіння. Часто в рекламі друкувалися застереження на кшталт «Стережіться підробок!». Вони мали запевнити, що виробник справді є відомим, а його продукція дійсно якісна. Наприклад, «Справжні зразкові пишучі машинки "Ремінгтон" мають масу наслідувачів та підробок. Всі справжні Ремінгтони у Ж. Блока» чи «Все виробництво ферми знаходиться під особистим спостереженням власниці. Всі продукти від власних корів знаходяться під постійним спостереженням ветеринарного лікаря» [3; 46].

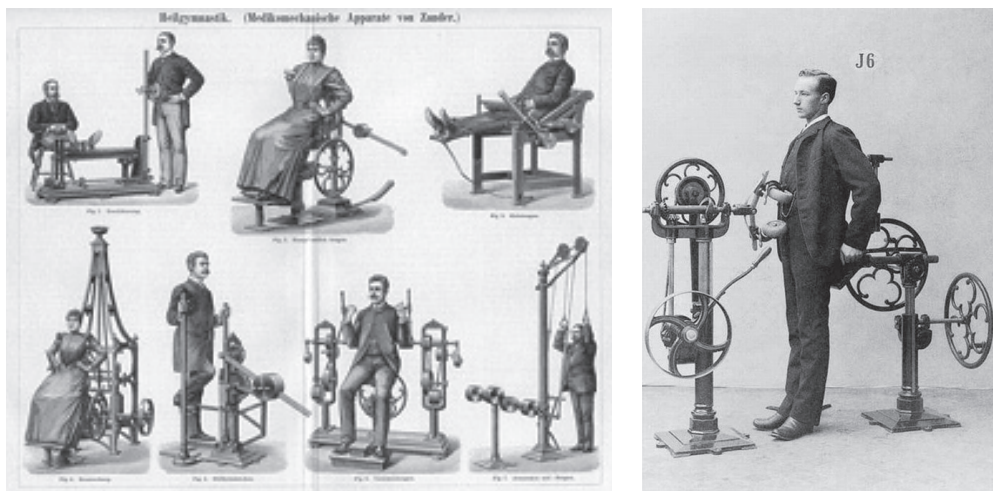

Значимо, що використання різних джерел інформації (зокрема реклами) в процесі навчання історії відкриває значно більші можливості для компетентнісного підходу в навчанні — насамперед через актуалізацію фактично всіх наскрізних, міжпредметних і предметних змістових ліній, про які йдеться в пояснювальній записці оновленої навчальної програми з історії. Покажемо для прикладу реалізацію інтегрованої змістової лінії «Здоров'я і безпека».

Використати рекламу як джерело інформації доцільно також і під час вивчення такого питання як «Опіка над здоров'ям і медичні служби». Зокрема, досліджуючи рекламні оголошення, можна довідатися, що наприкінці XIX — початку XX ст. рекламувалися не лише товари, а й здоровий спосіб життя, заняття спортом, лікувальна гімнастика. Яскравий приклад — реклама спеціальних апаратів (прообразів сучасних тренажерів), розроблених фізіотерапевтом Густавом Вільгельмом Цандером, які призначалися для лікувальної гімнастики. Перші апарати механотерапії, як назвав свій метод сам Г. Цандер, були встановлені в медичному департаменті Стокгольмського центрального гімнастичного інституту в 1864 році. Через рік тридцятирічний доктор медичних наук Г. Цандер заснував у Стокгольмі перший в світі медико-механічний інститут. На початку XX ст. були відкриті Цандеровські інститути (які були прообразами сучасних фітнес-центрів)

в багатьох країнах світу і, зокрема в Україні — в Києві, Одесі, Євпаторії, Харкові. Кожен з тренажерів був призначений для виконання певних рухів. Пропонувалися тренажери (загалом їх було майже 70 видів) як для активних, так і пасивних рухів, для масажу, схуднення і навіть для витягнення хребта у дітей зі сколіозом. Деякі з них працювали від електрики. Задля реклами цих тренажерів випускалися спеціальні брошури та листівки з рекламним текстом на обороті [20].

РЕКЛАМА ТРЕНАЖЕРІВ

Під час вивчення питання «Зміни в міській та сільській забудові» варто зазначити, що на масову свідомість впливала і вулична реклама, без якої важко було уявити вулиці тогочасних міст. На центральних вулицях міст стіни будинків були щільно заповнені рекламними вивісками. Вітрини багатьох магазинів заповнювалися муляжами товарів, що були у продажу. Власники торговельних закладів дбали також про естетичну привабливість вітрин.

Учням можна запропонувати розглянути та проаналізувати тогочасну вуличну рекламу й визначити, які товари та послуги пропонувалися мешканцям, які рекламні засоби використовувалися в той час.

РЕКЛАМА РОЗВАЖАЛЬНИХ МАСОВИХ ЗАХОДІВ

ВУЛИЧНА РЕКЛАМА

Доцільним є використання реклами під час характеристики особливостей соціально-економічного розвитку того чи іншого регіону та повсякденного життя його населення. Працюючи з рекламою важливо розвивати вміння учнів інтерпретувати зміст джерел, визначати їх надійність, критично аналізувати, порівнювати та оцінювати історичні джерела, виявляти тенденційну інформацію та пояснювати її необ'єктивність, робити власні висновки на основі інформації джерел. Насиченість інформаційного простору різноманітною рекламою як за змістом так і за формою змушувала конкурентів вдаватись до якомога більш креативних, а іноді до перебільшення, двозначності, неточності й агресивних засобів рекламування, що могло ввести споживачів в оману.

Отже, як видно з вищенаведеного матеріалу, важливо в учнів формувати критичне мислення, а саме критично інтерпретувати зміст будь-якого історичного джерела, порівнювати та оцінювати історичні джерела і робити власні висновки на основі їх аналізу. Реклама є цінним історичним джерелом, адже вона містить інформацію про товари, смаки та запити споживачів і опосередковано — про економічний стан країни. Вона є одним із засобів формування потреб людини, а отже, і впливу на повсякдення громадян. Використання реклами буде ефективнішим в поєднанні з іншими видами інформації, наприклад статистичними матеріалами, мемуарною та художньою літературою тощо.

Методика роботи з статистичними матеріалами в умовах дослідницького навчання

Для об'єктивного дослідження історичних процесів і явищ велике значення мають статистичні джерела, які містять результати масових обстежень, описів, переписів, стандартизованого обліку та звітності.

Зверніть увагу!

Статистичні дані відображають кількісні показники певних явищ та процесів в суспільстві в усьому їх різноманітті (техніко-економічні, соціально-політичні, культурні явища і процеси тощо). За своїм змістом і залежно від галузі, де вона застосовується статистика поділяється на різні види: промислова, сільськогосподарська, етнічна, демографічна, соціальна, адміністративна, військова, торговельна тощо. Як наочність при роботі з цифровим матеріалом, використовують статистичні таблиці, графіки, діаграми (кругові та стовпчикові).

Статистичні джерела вважаються точним інструментом дослідження конкретних історичних явищ та процесів. Варто звернути учнів, що особливостями статистичного документу є те, що він:

- створюється з метою фіксації, контролю та аналізу конкретних процесів і явищ;
- містить конкретну кількісну інформацію про досліджувані об'єкти і явища;
- досить часто представлений у вигляді таблиць, діаграм, схем.

Статистичні джерела доцільно використовувати на уроці історії під час вивчення соціально-економічного розвитку країн, рівня життя різних верств населення, для порівняльної характеристики розвитку різних держав у той чи інший історичний період.

Роботу зі статистичними матеріалами можна починати з 6 класу. Наприклад, можна запропонувати учням на основі статистичних даних зробити висновки про рівень життя людей в той чи інший історичний період. Для прикладу наведемо такі дослідницькі завдання:

Завдання № 1.

Зробіть висновки про рівень добробуту пересічного вавилонянина-ремісника, якщо він, окрім щоденного харчування, отримував за роботу 6 сиклів срібла на рік (сикль — 8 грамів). На один сикль можна було купити 253 літрів зерна або 180 сил фініків (1 сила — 0,842 л), або 3—4 сили олії. На той час бичок коштував 20 сиклів срібла, віслук — 30, дерев'яний плуг — 5. За 6 сиклів можна було купити два плаття, за 3 сиклі — головний убір.

Завдання № 2.

У Стародавньому Римі річний прибуток проконсула складав 1 млн. сестерціїв, власника школи гладіаторів — 100 тис. сестерціїв, знаменитого лікаря — від 40 тис. до 200 тис. сестерціїв, популярного адвоката — від 10 тис. до 40 тис. сестерціїв, вчителя, який мав одного учня, — від 200 до 1 тис. сестерціїв, легіонера — від 900 до 3 тис. сестерціїв. Відомо, що наприкінці епохи Республіки оренда найдешевшої квартири у багатоквартирному будинку (інсулі) коштувала 2 тис. сестерціїв на рік, за хорошу квартиру щорічно потрібно було платити від 10 тис. до 300 тис. сестерціїв. Багаті люди могли купити будинок за 10 млн. сестерціїв. Прожитковий мінімум для сім'ї з трьох чоловік складав від 5 до 28 ассів в день (у свята — до 60 ассів) і 88 сестерціїв на тиждень. Обід у таверні в середньому коштував 25 ассів, бенкет в домі багатія — 200 тис. сестерціїв. При цьому 1 сестерцій дорівнював 2,5 ассам. Які можна зробити висновки про рівень життя римських громадян?

Зауважимо, що джерела із статистичними даними є тим навчальним ресурсом, який дозволяє реалізувати компетентнісний потенціал історії як навчального предмета (за ключовими компетентностями). В даному випадку мова йде про математичну компетентність, зокрема такі вміння, що передбачені навчальною програмою з історії, як: оперувати цифровими даними, математичними поняттями для пізнання і пояснення минулого й сучасних суспільних подій, явищ і процесів; перетворювати джерельну інформацію з однієї форми в іншу (текст, графік, таблиця, схема тощо); будувати логічні ланцюжки подій, вчинків; використовувати статистичні матеріали у вивченні історії.

Як зазначає Ю. Малієнко, вивчення не надто яскравих джерел для учнів соціально-економічних процесів можна організувати як дослідження статистичних даних, що дасть змогу учням прослідкувати динаміку відповідних тенденцій. На її думку, важливо ознайомити учнів з загальними рекомендаціями для роботи зі статичною інформацією.

Загальні рекомендації учням для роботи зі статистичною інформацією:

- Ознайомтеся з даними, наведеними у статистичних таблицях, діаграмах тощо.
- Визначте основні параметри, показники, якими користувалися дослідники (історики, економісти, соціологи та ін.) при складанні статистичної інформації, прокоментуйте її основний зміст.
- Визначте тенденції суспільного розвитку, що відображають таблиці, діаграми, поясніть, як зазначені зміни впливали на життя людини.
- Спрогнозуйте, для аналізу яких процесів можна використовувати відповідні статистичні дані [19].

Для зразку наведемо декілька дослідницьких завдань для роботи з демографічними статистичними даними та даними про розвиток економіки.

Завдання № 1

Проаналізуйте таблицю «Зростання населення Західної Європи в 1000–1500 рр.» дай-те відповіді на такі запитання [8]:

Запитання до таблиці:

1. Яку циклічність обрали науковці для обрахування чисельності населення.
2. Які країни представлені в таблиці? Поміркуйте, чому науковці обрали саме їх.
3. Як змінювалася чисельність населення в країнах Західної Європи в зазначені періоди?
4. Чи був період, коли чисельність населення різко скорочувалася? Пригадайте які події відбувалися в цей період в Європі і спробуйте визначити причини такого різкого зменшення числа людей, що мешкали в зазначених країнах.
5. Поміркуйте, від яких факторів залежить зростання чи зменшення чисельності на-селення в певному регіоні.

Зростання населення Західної Європи в 1000–1500 рр. (в млн чол.)

	роки						
	1000	1100	1200	1300	1350	1400	1500
Франція	9	11	13	17	15	14	15,5
Англія	1,6	1,8	2,3	3	2,4	3	3,6
Німеччина	5,4	6,4	7,3	9,1	8,5	9,6	10,8
Італія	7	7,5	8	10	8	10	11
Іспанія і Португалія	9	8	7	6	5	6	8,5
Загальна кількість	32	34,7	37,6	45,1	38,9	42,6	49,4

Завдання № 2 на порівняння промислового розвитку Півночі та Півдня США

Проаналізуйте дані порівняльної таблиці «Промисловий розвиток Півночі та Півдня США» і дайте відповіді на такі запитання [11; 33]:

1. Які галузі економіки були більш розвинені на Півдні, а які на Півночі США? 2. Еко-номічний потенціал якої частини США був більший — Півдня чи Півночі? Свої відповіді обґрунтуйте на прикладі даних таблиці.

Показники розвитку	Північ	Південь
Населення	22 млн. чол.	9 млн. чол. (з них — 4 млн. рабів)
Питома вага в промисловій продукції країни	85%	15%
Кількість робітників у промисловості	1,3 млн	0,1 млн
Довжина залізниць	30 тис. км	10 тис. км
Виробництво прокату	480 тис. т	30 тис. т
Число веретен на текстильних фабриках	5 млн	0,3 млн
Капітал промислових підприємств	850 млн. доларів	170 млн. доларів
Капітал банків	400 млн. доларів	22 млн. доларів

Завдання № 3 до теми «Формування індустріального суспільства у провідних державах Європи і в США»

Проаналізуйте представлені в таблиці статистичні дані та зробіть висновки про економічний розвиток країн світу [11; 34]. Порівняйте дані таблиці і проранжируйте держави за рівнем промислового виробництва у світі, в Європі. За допомогою, даних таблиці, тексту підручника та карти поясніть отримані результати.

Доля провідних держав у світовому промисловому виробництві у%								
роки	США	Німеччина	Велика Британія	Франція	Італія	Канада	Росія	Японія
1870	23,3	13,2	31,8	10,3	2,4	1,0	3,7	—
1900	30,1	16,6	19,9	7,1	2,7	1,4	5,0	0,6

Завдання № 4 до теми «Формування індустріального суспільства у провідних державах Європи і в США»

Проаналізуйте дані таблиці та дайте відповіді на наступні запитання: 1. Яка з наведених в таблиці європейських держав могла б вважатися більш розвиненою в економічному плані? 2. Як ви вважаєте, чому в другій половині ХІХ — початку ХХ ст. виробництво чавуну і сталі було основним показником економічного розвитку держав? В яких галузях промисловості використовували метал?

Дізнайтеся, які показники використовують нині для визначення економічного розвитку тієї чи іншої країни. Чим це обумовлено?

Виробництво чавуну і сталі у 1860–1910 рр., млн т						
рік	Німеччина		Велика Британія		Франція	
	чавун	сталь	чавун	сталь	чавун	сталь
1860	0,5	—	3,8	—	0,8	
1880	2,7		7,8	7	1,7	
1890	4,6	3,1	8,0	5,3	1,9	
1900	8,5	7,3	9,1	5,9	2,7	
1910	14,7	13,1	10,1	7,6	4,0	

Завдання № 5 до теми «Німеччина у 1871–1900 рр.»

Проаналізуйте таблиці «Зростання міського населення в Німеччині» та «Зайнятість населення в Німеччині у найважливіших сферах діяльності» визначте, які зміни відбулися в соціальній структурі населення Німеччини. Використовуючи інформацію з підручника спробуйте дати відповідь на запитання: Які економічні зміни в цей період вплинули на соціальну структуру Німеччини?

Зростання міського населення в Німеччині			
роки	Всього населення	% сільського населення	% міського населення
1871	41 млн	63,9	36,1
1880	45 млн	58,6	41,4
1890	49 млн	57,5	42,5

1900	56 млн	45,6	54,4
1910	64 млн	40	60

Зайнятість населення в Німеччині у найважливіших сферах діяльності (у %)		
рік	1880	1907
Все активне населення	17 млн чол.	25 млн чол.
Сільське господарство%	42	34
Промисловість%	35	39,7
Торгівля%	8,4	13,3
Державна служба%	6,6	7
Прислуга%	8	6

Отже, статистичні документи є цінним і досить точним історичним джерелом, дослідження яких дозволяє більш повно висвітлити певний історичний процес чи явище. В методиці статистичні документи найбільш частіше використовується при вивченні економічних питань. Однак слід пам'ятати, що статистичні дані, як і будь-яке джерело, можуть давати неповну, однобічну, навіть сфальсифіковану інформацію. Тому цифрові матеріали варто розглядати у сукупності з іншими джерелами, звертаючи увагу на достовірність даних. Необхідно також враховувати, хто, коли і де укладав інформацію, з якою метою, з яких джерел походять використані дані та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бадмаев Б. Ц. Психология в работе учителя. В 2 кн. Кн. 2: Психологический практикум для учителя: развитие, обучение, воспитание / Б. Ц. Бадмаев.— М.: ВЛАДОС, 2004.— 158 с.
2. Бондарець Б. Б. Еволюційний розвиток реклами: соціально-історичний аспект / Б. Б. Бондарець // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»].— 2014.— Т. 234, Вип. 222.— С. 55–59.— (Сер.: Соціологія).
3. Бренды Одессы 100 лет назад: коньяк под видом лекарства, револьверы для защиты от собак и итальянские «Фиаты» [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/regions/odessa/Brendy-Odessa-100-let-nazad-konyak-pod-vidom-lekarstva-revolvery-dlya-zashchity-ot-sobak-i-italyanskie-Fiaty.html>
4. Вагин А. А. Методика преподавания истории в средней школе / Вагин А. А.— М.: Просвещение, 1968.— 431 с.
5. Вільшанська О. Л. Реклама у повсякденному житті міського населення України на рубежі XIX — XX ст. / О. Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX — початку XX ст.— К.: Інститут історії України НАН України, 2007.— Вип. XII.— С. 87–94.
6. Власов В. С. Методика формування вмінь роботи з писемними джерелами / В. С. Власов // Практичний довідник учителя історії.— Бібліотека журналу «Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання».— № 2–2015.— С. 21–23.
7. Власов В. С. Пізнавальні завдання як спосіб формування просторових уявлень та картографічних умінь / В. С. Власов // Практичний довідник учителя історії.— Бібліотека журналу «Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання».— № 2–2015.— С. 40–42.
8. Всесвітня історія. 7 клас. Дидактичні матеріали / Упоряд. С. І. Клименко, Н. М. Морозова.— Х.: Вид. група «Основа», 2007.— 160 с.— (Б-ка журн. «Історія та правознавство». Серія 12-річна школа. Вип. 4 (35)).

9. Галегова О. В. Виховуємо юного дослідника / Галегова О. В., Нікітіна І. П., Шеліхова В. В.— Х.: Країна мрій™, 2007.— 240 с.
10. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук / Г. В. Ф. Гегель.— М.: Мысль, 1974.— Т. 3.— 371 с.
11. Гісем О. В. Всесвітня історія. 8–9 класи: Наочний довідник / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк.— К.; Х.: Веста, 2006.— С. 128.
12. Десятов Д. Л. Методика використання пізнавальних задач у навчанні історії середніх віків/ступня стаття К. О. Баханова.— Х.: Вид. група «Основа», 2010.— 143 [1] с.— (Б-ка журн. «Історія та правознавство». Вип. 12 (84)).
13. Загвязинский В. И. Развитие у учащихся умений и навыков в области познавательной деятельности в процессе обучения основ наук / В. И. Загвязинский // Тезисы материалов всесоюзной научной конференции. Ч. I / под ред. Коротяева Б. И.— Славянск, 1974.— 79 с.
14. Зубкова Е. «Универсальная история». На пути к новой концепции школьного историознания / Е. Зубкова // Историки читают учебники истории. Традиционные и новые концепции учебной литературы / под ред. Карла Аймермахера и Геннадия Бордюгова.— М.: АИРО-XX, 2002.— С. 93–113.— (АИРО–Проект).
15. Історія України. Всесвітня історія. 5–9 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programi-5-9-klas-2017.html> — [Дата звернення 17 серпня 2017 року]
16. Карпенко О. Історія піару та реклами на теренах України [Електронний ресурс] / О. Карпенко.— Режим доступу: <http://www.korekta-vk.com/pres-kafe/avtory/o-karpenko/1-2>
17. Комаров Ю. Запам'ятовується назавжди! 3 практики використання політичних карикатур у шкільному викладанні історії / Ю. Комаров // Історія в школах України.— 2004.— № 1.
18. Лечебница на куяльницком лимане [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://www.odessitclub.org/reading_room/krasnova/kuyalnik.php
19. Малієнко Ю. Б. Формування інформаційної компетентності дев'ятикласників на уроках історії / Ю. Б. Малієнко // Україна Історія України. Всесвітня історія. Правознавство: методичні рекомендації МОН України щодо організації навчального процесу в 2017 / 2018 навчальному році; оновлені на компетентнісній основі навчальні програми для 5–9-х класів ЗНЗ; методичні коментарі провідних науковців щодо впровадження ідей Нової української школи.— К.: УОВЦ «Оріон», 2017.— С. 99–102.
20. Маньшина Н. В. Столетние тренажеры Густава Цандера, или Росинант, опередивший время [Електронний ресурс] / Н. В. Маньшина.— Режим доступу: <http://sankurtur.ru/press/item/1151/>
21. Мороз П. В. Всесвітня історія. Історія України. Робочий зошит. 6 клас: навч. посіб. для загальноосвіт. навч. закл. / П. В. Мороз, О. В. Галегова.— К.: Видавничий дім «Освіта», 2014.— 112 с.: іл.
22. Мороз П. В. Дидактичні матеріали з історії стародавнього світу: 6 кл. [Текст] / Петро Володимирович Мороз — К.: А.С.К., 1998.— 128 с.
23. Мороз П. В. Дослідницька діяльність учнів в процесі навчання історії України: методичний посібник / Петро Володимирович Мороз — К.: Педагогічна думка, 2012.— 128 с.
24. Мороз П. В. Захопити а не примусити. Ігрова діяльність на уроках історії (на прикладі історії стародавнього світу) [Текст] / Петро Володимирович Мороз // Історія в школах України.— 2005.— № 4.— С. 25–29.
25. Мороз П. В. Історія Стародавнього світу у кросвордах і чайнвордах (Дидактичні ігри для 6 класу) [Текст] / Петро Володимирович Мороз // Історія в школах України.— 2004.— № 5.— С. 24–26.
26. Мороз П. В. Історія стародавнього світу: експериментальний підручник для 6 кл. загальноосвітніх навч. закладів. [Текст] / Петро Володимирович Мороз // К.: Педагогічна думка, 2007.— 336 с.
27. Мороз П. В. Карикатура як історичне джерело: методика роботи в умовах дослідницького навчання [Текст] / Петро Володимирович Мороз // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання.— 2012.—№ 10.— С. 26–32.

28. Мороз П. В. Методика розвитку в вмінь бачити проблеми (на матеріалі історії стародавнього світу) [Текст] / Петро Володимирович Мороз // Історія в школах України — 2008.— № 11-12.— С. 15-20.
29. Мороз П. В. Методичні засади шкільного підручника історії стародавнього світу [Текст]: дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / Мороз Петро Володимирович; Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки.— К., 2006.— 243 арк.— Бібліогр.: арк. 178-199.
30. Мороз П. В. Особливості реклами як історичного джерела (методика роботи в умовах дослідницького навчання) [Текст] / Петро Володимирович Мороз // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання — № 5.— 2013 — С. 11-17.
31. Мороз П. В. Проблемне навчання та дослідницькі методи на уроках історії (на прикладі вивчення теми «Утворення давньоєгипетської держави») [Текст] / Петро Володимирович Мороз // Історія в школах України.— 2006.— № 10.— С. 42-49.
32. Мороз П. В. Теоретичні засади розвитку вмінь бачити проблеми на уроках історії [Текст] / Петро Володимирович Мороз // Історія в школах України — 2008 — № 9.— С. 11-15.
33. Морозова Н. М. Всесвітня історія. 8 клас. Готові дидактичні набори / Н. М. Морозова, Т. В. Михайлів.— Х.: Вид. група «Основа», 2008.— 175 [1] с.: табл.— (Б-ка журн. «Історія та правознавство». Вип. 4 (52)).
34. Морозова Н. М. Всесвітня історія. 9 клас. Готові дидактичні набори.— Х.: Вид. група «Основа», 2009.— 141 [3] с.— (Б-ка журн. «Історія та правознавство». Вип. 10 (70)).
35. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів: 5-9 класи.: Історія. Правознавство.— К.: Видавничий дім «Освіта», 2013.
36. Обласова О. І. Посібник до вивчення дисципліни «Історія реклами» / О. І. Обласова.— Д.: ДНУ імені Олеся Гончара, 2015.— 44 с.
37. Общая психология / под ред. А. В. Петровского.— М.: Просвещение, 1976.— 479 с.
38. Оконь В. Основы проблемного обучения: пер. с польского / В. Оконь.— М.: Просвещение, 1968.— 208 с.
39. Омельчук С. А. Методика навчання морфології української мови в основній школі на засадах дослідницького підходу: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02 / С. А. Омельчук; Херсон. держ. ун-т.— Херсон, 2014.— 537 с.— укр.
40. Петухова Ю. К. О мотивах изучения школьников истории // Формирование исторического мышления школьников / отв. ред. В. П. Беспечанский.— Челябинск, 1974.— Вып. I.— С. 96-99.
41. Пометун О. І. Викладання історії в 6 класі: посібник для вчителя [Текст] / О. І. Пометун, П. В. Мороз, Ю. Б. Малієнко — К.: Бібліотека журналу «Історія та суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання» — № 3-4.— 2014.— 96 с.
42. Пометун О. І. Всесвітня історія: підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закладів / О. І. Пометун, Ю. Б. Малієнко.— К.: Видавничий дім «Освіта», 2015.— 261 с.: іл.
43. Пометун О. І. Всесвітня історія. Історія України: підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закладів / О. І. Пометун, П. В. Мороз, Ю. Б. Малієнко.— К.: Видавничий дім «Освіта», 2014.— 256 с.: іл.
44. Пометун О. Методика навчання історії в школі: [посібник] / Пометун Олена Іванівна, Фрейман Григорій Ошеревич.— К.: Генеза, 2009.— 327 с.
45. Пометун О. І. Практичні заняття як форма навчання історії / Олена Іванівна Пометун // Практичний довідник учителя історії.— Бібліотека журналу «Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання».— № 2-2015.— С. 52-54.
46. Реклама в Одессе начала XX века [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.ktv.odessa.ua/21-06-2012/reklama-v-odessa-nachala-xx-veka-foto-/n5127/>
47. Роговенко М. М. Розвиток творчих здібностей учнів 10-11 класів у процесі навчання історії: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Роговенко Марія Михайлівна; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова.— К., 2006.— 258 арк.
48. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн.— М., 1940.— 289 с.

49. Савенков А. И. Психологические основы исследовательского подхода к обучению: учеб. пособ. / Александр Ильич Савенков.— М.: Ось-89, 2006.— 480 с.
50. Симановский А. Э. Развитие творческого мышления детей: популярное пособие для родителей и педагогов / М. В. Душин, В. Н. Куров.— Ярославль: Академия развития, 1997.— 192 с.
51. Сологуб А. І. Теорія і практика навчання творчо обдарованих старшокласників: монографія / Анатолій Іванович Сологуб.— К.: Інфосистем, 2010.— 164 с.
52. Стражев А. И. Методика преподавания истории: Пособие для учителей.— М.: Просвещение, 1964.— 287 с.
53. Фурман А. В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: монографія / А. В. Фурман.— Тернопіль: Астон, 2007.— 164 с.
54. Шамова Т. И. Активизация учения школьников / Т. И. Шамова.— М.: Педагогика, 1982.— 208 с.
55. Щупак І. Я. Всесвітня історія: підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / І. Я. Щупак.— К.: УОВЦ «Оріон», 2017.— 208 с.: іл.
56. Moroz P. V. Conceptual bases of the research activity in the process of teaching world history at the secondary school / P. V. Moroz, I. V. Moroz // Український педагогічний журнал.— 2015.— № 3.— с. 102–115.
57. Що рекламували у львівській пресі близько 100 років тому? [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://photo-lviv.in.ua/scho-reklamuvaly-u-lvivskij-presi-blyzko-100-rokiv-tomu/>

ВИСНОВКИ

В умовах інформаційного суспільства відбувається зміна парадигми філософії загальної середньої освіти, орієнтиром якої є формування особистості, що здатна творчо та критично мислити, самонавчатися та саморозвиватися й адаптуватися в сучасному соціумі. Одним з ефективних способів досягнення цієї мети є організація дослідницької діяльності учнів як на уроках історії, так і у позаурочний час. Залучення школярів до дослідницької діяльності дозволяє з успіхом вирішувати багато освітніх проблем — зокрема, пов'язані з індивідуальним підходом, рівневою диференціацією, створенням позитивної навчальної мотивації, професійною орієнтацією.

Під *дослідницькою діяльністю* ми розуміємо вид навчальної діяльності, який ґрунтується на певній самостійності учнів у розв'язанні творчого (дослідницького) завдання із завчасно невідомим рішенням і спрямований на відкриття учнем суб'єктивно нових знань і способів дій. Дослідницька діяльність учнів з *всесвітньої історії* в основній школі розглядається нами в таких контекстах: *процесуальному* (як спосіб пізнавальної діяльності) — як така, що спонукає учнів до створення оригінального навчально-значущого продукту, у процесі роботи над яким використовуються засвоєні знання, вміння й навички навчально-пізнавальної діяльності, здійснюється їхнє перенесення в нові умови, проводиться комбінування відомих способів діяльності чи створюється новий підхід до розв'язання проблеми; *змістового цілеспрямовання особистості* (як об'єкт засвоєння: від пошукового навчання — до навчання пошуку) — як форма зв'язку між внутрішнім світом учня, змістом і спрямованістю її потенціалу і зовнішнім світом та суспільством.

Дослідницька діяльність — це процес спільної роботи учня й педагога з метою виявлення сутності досліджуваних історичних явищ і процесів. Метою такої взаємодії є створення умов для розвитку творчої особистості, її самовизначення й самореалізації. Вчитель має виступати саме як носій досвіду організації діяльності, а не як джерело «знань в останній інстанції». Відповідно навчання перетворюється в співпрацю — спільну роботу вчителя та учнів з оволодіння знаннями та вирішення навчальних проблем. Таким чином, обидві сторони взаємодії є суб'єктами, тобто активними учасниками процесу навчання. Педагог стає консультантом та помічником юного дослідника. Зокрема, вчитель може надати консультативну допомогу учням під час дослідження суперечливих історичних питань, відбору та аналізу першоджерел тощо. Також варто заохочувати

порівняльні дослідження, аналіз різних точок зору на певні історичні події, розвиваючи при цьому критичне мислення учнів. Системна робота у такому напрямі сприятиме формуванню в учнів вміння інтерпретувати і зіставляти різноманітні історичні джерела, аналізувати історичні події, явища, процеси, розкривати їх значення та вплив на сьогодення у різноманітних контекстах.

У системі дослідницького навчання учень, як суб'єкт творчості,— це дослідник, а навчальний матеріал — об'єкт дослідження та головний засіб формування творчої особистості. Дослідницьке навчання передбачає неповну визначеність змісту. Ми виділяємо наступні чинники, які сприяють організації дослідницької діяльності учнів та мають бути враховані при відборі та структуруванні змісту навчання всесвітньої історії в основній школі: 1) особистісно орієнтований, компетентнісний підхід до організації процесу навчання, відображення в ньому основних етапів навчального дослідження; 2) відповідність навчального навантаження та методики реалізації дослідницької діяльності віковим можливостям учнів та ознайомлення їх з необхідними прийомами пізнавально-пошукової діяльності; 3) проблемна подача навчального матеріалу; 4) максимальне насичення процесу навчання з всесвітньої історії творчими навчальними ситуаціями, дослідницькими завданнями, що вимагають нестандартних рішень і самостійного пошуку джерел інформації; 5) орієнтація навчального процесу на отримання певного освітнього результату учнями; 6) організація навчального процесу за принципом поступового ускладнення пізнавальної навчальної діяльності учнів з метою більшої самореалізації учнів у дослідженні історичних фактів; 7) систематичне врахування принципу індивідуалізації в навчанні; 8) поетапне, цілеспрямоване формування всіх компонентів дослідницької культури школяра з обов'язковим врахуванням їх вікових особливостей.

Вважаємо, що при відборі та структуруванні навчального матеріалу з всесвітньої історії слід орієнтуватися на пізнавальну самостійність та навчальну творчість учнів, навчання методам наукового мислення, варіювання завдань у відповідності зі здібностями, інтересами та особливостями учнів. Дослідницька діяльність учнів на уроках всесвітньої історії має ґрунтуватися на опрацюванні в процесі навчання різноманітних джерел інформації, що дає учням змогу самостійно, а на початковому етапі з допомогою вчителя, розкрити сутність історичних подій, явищ, процесів, охарактеризувати діяльність історичних осіб, характеризувати та порівнювати суспільний устрій, релігійні погляди і культурні здобутки народів минулого, оцінювати внесок цивілізацій у світову культуру тощо.

Підсумовуючи, зазначимо, що системний підхід до навчально-виховного процесу дає змогу розглядати дослідницьке навчання як один з можливих типів його організації, як певну систему, що поєднує відповідну мету, завдання, зміст, методи й форми та передбачає особливі результати навчання учнів. Головна особливість такого навчання — активізувати навчальну роботу дітей, надавши їй дослідницького, творчого характеру, і, таким чином, поступово передати учням ініціативу в організації своєї пізнавальної діяльності.

ДОДАТОК

РЕЗУЛЬТАТИ ОПИТУВАННЯ ВЧИТЕЛІВ

**Відповіді вчителів на запитання:
«Як ви вважаєте, що таке дослідницька діяльність учнів?»**

• Це така організація навчання, при якій учні проводять дослідження з метою набуття досвіду дослідницької діяльності
• Це самостійна пошукова робота учнів як на уроці так і в позаурочний час
• Навчання учнів, спрямоване на опрацювання різних джерел інформації, розвиток дослідницьких умінь і відповідних компетентностей
• Це процес самореалізації особистості
• Це творча пізнавальна діяльність, спрямована на отримання нових знань, вирішення теоретичних і практичних проблем
• виділення в навчальному історичному матеріалі проблем, які можуть передбачати неоднозначність у їх розв'язанні; 2) формування уміння висувати версії, гіпотези, обирати проблеми, формулювати їх; 3) розвиток уміння роботи з різними версіями на основі аналізу першоджерел — методики відбору матеріалу, порівняння та ін.; 4) робота з першоджерелами у розробленні версій; 5) удосконалення уміння аналізу історичної інформації, джерела і прийняття у процесі аналізу однієї з версій, висунутих раніше
• Вміння теоретичні знання втілювати на практиці
• Пошук та вивчення інформації (джерел) з різних інформаційних ресурсів
• Це залучення дітей до самостійного пошуку істини
• участь учнів у творчих проектах
• Вивчення і пошук відповідей на актуальні або маловивчені питання завдяки роботі з джерелами тощо
• робота учнів над якою вони працюють певний час самостійно досліджують матеріал
• самостійний пошук учнями відповідей на запитання, зіставлення фактів, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, формулювання висновків
• Це діяльність, спрямована на формування в учнів тих умінь, які перераховані в завданні нижче (див.) При важливості всіх вказаних умінь особливо цінною є формування нестандартності мислення
• Удосконалення вмінь і навичок учнів, пошук істини, закріплення знань
• суб'єктивне відкриття нових знань у процесі пошуку відповіді (розв'язання) на поставлене запитання чи проблеми
• Дослідницька діяльність учнів — це нові шляхи зацікавлення учнів навчанням, спонукання їх до творчості, розвиток життєвих компетентностей особистості, здатної здійснювати самостійний вибір і приймати відповідальні рішення в різноманітних ситуаціях
• Пошукова робота учнів над актуальною проблемою
• вміння аналізувати, обґрунтувати інформацію з різних джерел
• сприйняття інформації
• активна робота
• відтворення інформації
• Це пошук інформації з різних джерел щодо певної проблеми
• Це така організація навчання, при якій учні проводять дослідження з метою набуття досвіду дослідницької діяльності

<ul style="list-style-type: none"> • Дослідницька діяльність учнів — це дослідження учнів певного періоду історії, можливо це етнографічні дослідження або ж краєзнавчі
<ul style="list-style-type: none"> • Дослідницька діяльність пов'язана з пошуком відповіді на творче дослідницьке завдання
<ul style="list-style-type: none"> • Здатність учня самостійно знаходити, опрацювати, аналізувати історичний матеріал і робити висновки
<ul style="list-style-type: none"> • Дослідницька діяльність — вид інтелектуально-пошукової роботи, коли учень самостійно вирішує поставлене питання з допомогою додаткової літератури, документів та свідчень респондентів
<ul style="list-style-type: none"> • залучення учнів до пошуку вирішення проблемних питань.
<ul style="list-style-type: none"> • пошук, визначення причинно-наслідкових зв'язків, з'ясування наслідків, шлях до формування та аргументації власної позиції, процес набуття навичок та компетенцій, які сприяють формуванню креативної особистості здатної до постійного самовдосконалення
<ul style="list-style-type: none"> • Робота над поставленим проблемним питанням, що є не повністю дослідженим, що вимагає роботи з документами. Можлива робота над дразливими питаннями недавнього минулого, про яке ще немає усталеної більш-менш думки
<ul style="list-style-type: none"> • робота з історичними документами, їх аналіз та робота з ними
<ul style="list-style-type: none"> • Наукова діяльність, написання науково-дослідницьких робіт, МАН
<ul style="list-style-type: none"> • Це можливість самореалізації учителя й учня як дослідників нового, невідомого чи маловідомого. але це й можливість здобути вміння й навички пошукової роботи, обробки інформації, її представлення. загалом, це комплекс. Якщо говорити про урок історії, то це можливість учня самому знайти відповідь на проблемне питання (найчастіше його формулює вчитель), спираючись на попередньо одержані знання, залучивши додаткові джерела інформації, оформивши результат своєї роботи у вигляді презентації, повідомлення
<ul style="list-style-type: none"> • Дослідження чогось нового на основі вивчення нових фактів, різноманітних джерел інформації, в результаті цього виведення висновків, встановлення істини
<ul style="list-style-type: none"> • дитина спостерігає якесь історичне явище та описує і аналізує його
<ul style="list-style-type: none"> • спеціально організована пізнавальна та творча діяльність учня
<ul style="list-style-type: none"> • Сучасна освіта вимагає формування особистості, яка вміє вчитися самостійно. А це неможливо без пошуково — дослідницької діяльності. Пізнавальні конфлікти, які виникають в процесі дослідження, підводять учнів до необхідності збору, аналізу і узагальнення даних, до висунення і перевірки гіпотез. Застосування дослідницького підходу в навчанні спрямоване на становлення в школярів досвіду самостійного пошуку нових знань і використання їх в умовах творчості. Засобом розвитку інтелектуальної та емоційної сфери особистості, що формує здатність уявляти, співпереживати, узагальнювати й застосовувати набуте упродовж життя, є пошуково-дослідницька робота. Сьогодні активне залучення учнів до науково-дослідницької діяльності — вимога часу. Останні тенденції розвитку науково-практичної педагогічної думки (Болонський процес) вимагають переусвідомити традиційні парадигми освіти: освіта сьогодні розглядається не як процес передавання певної суми знань, процес кінцевий у просторі і часі, а як перманентний процес оволодіння основними освітніми принципами, в якому учень відіграє активну рівноправну роль. Він саме той, хто вчиться, а не той, кого навчають. Пошуково-дослідницька діяльність учнів буде ефективною, якщо вона буде правильно вмотивована, буде приносити реальну наукову та прикладну користь. Учням цікаво займатися дослідницькою діяльністю тому що це розкриває перед ними можливість розвивати вміння аналізувати історичні документи, вчитися порівнювати дані з різних історичних джерел, оволодівати прийомами роботи з архівними документами, набути найпростіші навички дослідження і власного судження, навчитися працювати з бібліографією, робити висновки, замітки, тези, реферувати прочитане, вести дискусію, відстоювати свою точку зору тощо. Власне саме ці вміння та навички стануть корисними учням у подальшому житті Завдання педагога — відкрити своїм учням різноманіття корисних для їх розвитку видів пізнавальної діяльності. Основною тезою сучасного підходу до наукової пошуково-дослідницької роботи є: «Я знаю для чого мені потрібно все, що я пізнаю, де та як я зможу ці знання застосовувати».
<ul style="list-style-type: none"> • креативність, самостійність
<ul style="list-style-type: none"> • Це вміння учнів самостійно розв'язувати проблему, знаходити рішення

• Теоретично — учень досліджує проблему, яка йому цікава. Практично — вчитель підшукує тему цікаву учнев і вдвох вони збирають інформацію та оформляють належним чином
• Самостійна пошукова робота над певною проблемою
• це вища ступінь самостійної діяльності учнів, що пов'язана з пошуком відповіді на творче, дослідницьке завдання з наперед невідомим рішенням
• це вид самостійної пошукової роботи учнів, спрямованої на вирішення навчальної проблеми не лише засобами підручника, а й за допомогою використання додаткових джерел інформації
• Створення навчальних дослідницьких проектів з метою активізації розумового мислення, вивчення маловідомих навчальних тем, формування навичок дослідницької роботи з різними джерелами знань
• З боку вчителя — це нові шляхи мотивації учнів до навчання історії, спонукання їх до творчої діяльності, з боку учня — це самостійна пошукова робота (або за допомогою вчителя) як на уроці так і в позаурочний час задля вирішення певної навчальної проблеми
• це спільна діяльність вчителя та учня, яка спрямована на самостійний пошук учнями відповідей на дослідницьке завдання. При цьому роль вчителя зводиться до консультування та організації такої діяльності
• це вид навчальної діяльності, яка здійснюється в урочний і позаурочний час як процес відкриття учнями суб'єктивно нових знань і способів дій на основі пізнавальної самостійності та взаємодії з іншими
• це діяльність учнів (за підтримки вчителя) спрямована на самостійне отримання знань з навчального предмета
• самостійний пошук відповіді на творче (дослідницьке) завдання
• Робота над пошуком істини і пізнання нового
• це такий спосіб організації навчального процесу, що передбачає активну самостійну діяльність учнів з оволодіння дослідницькими вміннями й навичками та набуття на цій основі нових для них знань
• це вид навчальної діяльності учнів, який ґрунтується на пізнавальній самостійності учнів і спрямований на відкриття учнем суб'єктивно нових знань і способів дій
• робота учнів спрямована на глибше опрацювання якоїсь теми

Відповіді вчителів на запитання:

«Які інтерактивні методи й технології, що сприяють активізації дослідницької діяльності учнів, Ви використовуєте в своїй роботі?»

• робота в малих групах — 72,2%
• симуляція (відтворення процесів, які відбуваються у суспільстві у спрощеному вигляді) — 27,4%
• «мозковий штурм» (знаходження кількох рішень конкретної проблеми) — 82,3%
• дискусії й дебати — 69,4%
• дидактичні ігри — 54,8%
• екскурсії, походи, експедиції — 54,8%
• проекти (самостійна активна робота учнів над проблемою) — 67,7%
• масові заходи: (конкурси, конференції, предметні олімпіади) — 56,5%

Відповіді вчителів на запитання:

Які види дослідницьких робіт найбільше подобається Вашим учням (необхідне вибрати):

• практичні заняття з історії, які містять елементи проблемного пошуку- 80,6%
• участь у дискусії, конференції, круглому столі і т.п., захищаючи в полеміці свою точку зору — 66,1%
• завдання дослідницького характеру на уроках історії — 56,6%

• аналіз історичних документів, порівняння їх між собою, висловлення своєї точки зору — 51,6%
• навчальні дослідницькі проекти — 51,6%
• визначення можливих альтернативних ситуацій історичного розвитку за джерелами — 40,3%
• участь у конкурсах, олімпіадах — 38,7%
• участь у роботі предметних наукових гуртків — 32,3%
• генерування ідеї — 27,4%
• робота в гуртках і секціях наукових відділень Малої академії наук України — 27,4%

Відповіді вчителів на запитання
«Які з перерахованих компонентів дослідницьких умінь
Ви намагаєтесь розвивати у своїх учнів (виберіть декілька варіантів)

• аналізувати історичний матеріал, виділяти головне в навчальному матеріалі — 75,8%
• обґрунтовувати, систематизувати, класифікувати — 61,3%
• працювати з історичними документами різного типу — 82,3%
• здобувати інформацію із різних джерел одночасно та порівнювати історичні факти — 79%
• самостійно знаходити проблему в історичному матеріалі — 46,8%
• продукувати ідеї, висувати гіпотези в умовах проблемної ситуації — 66,1%
• бачити протиріччя, переносити знання і вміння в нову ситуацію — 38,7%
• проявляти незалежність судження, нестандартність мислення — 56,5%
• відстоювати свою точку зору, пояснювати, полемізувати — 82,3%
• передавати здобуту теоретичну інформацію іншим в доступній формі — 30,6%
• структурувати відповідь — 1,6%

Відповіді вчителів на запитання
«За якими критеріями ви оцінюєте дослідницькі роботи учнів?»

• Самостійність виконання роботи — 64,5%
• Оригінальність і доказовість суджень, висновків — 75,8%
• Повнота у розкритті проблеми завдання — 59,7%
• Оптимальне використання засобів наочності, технічних засобів при виконанні завдання — 29%
• Вміння чітко і зрозуміло викладати свої думки, критично осмислювати використані джерела — 87,1%
• Новизна — 1,6%

Відповіді вчителів на запитання:
«Залежно від яких причин змінюється ставлення учнів
до виконання робіт дослідницького характеру

• вікові особливості — 69,4%
• рівень інтелектуального розвитку — 58,1%
• невідповідність між сферою діяльності та здібностями учнів — 29%
• відсутність мотивації — 66,1%
• зацікавленість у конкретній темі — 1,6%
• набуття учнями досвіду дослідницької роботи — 1,6%

ВИРОБНИЧО-ПРАКТИЧНЕ ВИДАННЯ

Мороз Петро Володимирович
Мороз Ірина Володимирівна

**Дослідницька діяльність учнів
у процесі навчання всесвітньої історії
в основній школі**

Методичний посібник

Верстка Мирончик Ю. П.
Обкладинка Лук'яненко Л. П.

Підписано до друку 22.10.2018 р. Формат 70x100 1/16
Гарнітура Newton. Друк. офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 7,8
Наклад 300 пр.

Віддруковано у ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12
тел. +38044 332–84–73.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6115, від 29.03.2018 р.